Rabbiner-Seminar, Berlin Jahres-Bericht 1901/02

BM 496 A1R3 1901/ 02

Jahres-Bericht

cr. Ai 959.

des

RABBINER-SEMINARS

zu Berlin

für 1901/1902 (5662)

erstattet vom

Curatorium.

Vorangeht eine wissenschaftliche Arbeit des Docenten Dr. A. Berliner: "Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare".

Berlin.

Druck von H. Itzkowski, Gips-Str. 9.

Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare.

I.

Das geistige Erbe, welches das klassische Altertum auf die Länder des Orients, wie auch auf Italien und Spanien übertragen hat, ist unter anderem auch in dem Einflusse auf die Erhaltung und Fortbildung des Schriftwesens während der ersten Hälfte des Mittelalters zu erkennen. Nicht so jene Länder - in der gegenwärtigen Abhand-· lung haben wir hierbei speziell Deutschland und Frankreich im Auge welche dieses Erbteils, daher auch des bezeichneten Einflusses, entbehrten. Gering und unbedeutend sind die schriftlichen Denkmäler aus jener Zeit, welche von einer geistigen Regsamkeit in diesen Ländern Zeugnis ablegen könnten. Erst in der bewegungsvollen Zeit unmittelbar vor dem ersten Kreuzzuge, wie während desselben, und bald nachher, entwickelt sich, wie deutlich zu erkennen ist, immer mehr das Schriftwesen. Forschen wir nach den Gründen, so hat neben anderen Faktoren sicher auch die sich immer mehr steigernde Möglichkeit für Beschaffung des nötigen Schreibmaterials einen wesentliehen Anteil an diesem Fortschritte. Hören wir hierüber das klassische Wort eines Sachkenners 1).

"Der Schreibstoff ist nicht allein ein wichtiges Mittel der Aufzeichnung und Erhaltung des Gedachten, sondern seine Art beeinflusst auch in hohem Grade die Leichtigkeit und den Umfang der Verbreitung, ja in merklicher Weise die Dauer und Treue der Ueberlieferung und somit den Inhalt des Geschriebenen; nicht minder hängt von ihm die Entwickelung der Schriftzeichen teilweise ab. Die conservirende Wirkung schriftlicher Ueberlieferung in Bezug auf die Texte der Schriftsteller und die lebendige Sprache wird allgemein anerkannt; aber sie äussert sich nur dann, wenn die Texte in Vieler Hände kommen und so von Vielen die Kontrolle über die gleichlautende Verbreitung geübt werden kann. Dazu bedarf es leicht beschaffbaren,

d. h. billigen, und zugleich leicht beweglichen, d. h. wenig umfangreichen Materials".

Was hier im allgemeinen gesagt ist, gilt im besondern auch von dem jüdischen Schrifttume, das in Deutschland und Nordfrankreich erst in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts zu einiger Entwickelung gelangt. Vorzüglich sind hier zwei gelehrte Männer zu nennen, die neben ihrer Lehrthätigkeit sich auch in den Dienst des Schreibwesens stellen, um durch die von eigener Hand gefertigten Abschriften die Werke der Alten vor dem Untergange zu bewahren, für Mitund Nachwelt zu erhalten. Es sind dies R. Gerschom, genannt Meor Hagolah — das Licht der Diaspora — und Josef Tob Elem, genannt Bonfils in Limoges. Was sie auf diesem Gebiete geleistet haben, ist bereits von Anderen, zuletzt von Dr. H. Gross in seinem vorzüglichen Buche: Gallia Judaica, näher nachgewiesen worden.

Man hat aber bei der Wertschätzung dieser Leistungen bisher kaum an jenen Faktor gedacht, der sehr wesentlich ist, ohne den das Schreibwesen in dieser Zeit überhaupt nicht als möglich gedacht werden kann, nämlich die Beschaffung des Pergaments als Schreibmaterial. Wenn auch die Bereitung des Pergaments von jeher vorzüglich von jüdischen Händen betrieben worden ist, um die für den synagogalen Gebrauch erforderliche Thorarolle ritualmässig herstellen zu können, so konnte dies doch nur der Gesamtheit einer Gemeinde durch vereinigte Mittel möglich werden. Andere Schriften gehörten zu den grössten Seltenheiten. Die hebräischen Handschriften aus der alten Zeit zwischen dem 11. und 12. Jahrhundert, welche in den bezeichneten Ländern ihren Ursprung haben, zeigen eine ungeübte Schrift, mit klobigen Buchstaben auf dickem, grobem Pergament, von dem jeder noch so kleiner Streifen oder unegal geschnittener Zipfel zur Verwendung gelangte. Das Schreibmaterial war eben zu kostbar, weil selten, und man musste bei der Niederschrift von Werken mit diesem Umstande sehr stark rechnen. Daher darf es uns gar nicht wundern, wenn von R. Elieser b. Isac, genannt der Grosse, um 1050 in Mainz lehrend, berichtet wird 2), dass er niemals die Gemara zum Tractat Aboda Sarah studiert habe, ohne Zweifel deshalb, weil ihm zur Zeit eine Abschrift nicht zu Gebote stand. Ungefähr aus derselben Zeit wird aus Worms berichtet, dass an keinem Festtage die Schriftverse für das betreffende Tagesopfer eingeschaltet wurden, weil man darin keine Uebung besass, um sie auswendig hersagen zu können, mit Ausnahme der öfter wiederkehrenden Sabbate und Neumonde, für die auch die daher geläufigen Schriftverse recitiert wurden. Man erkennt hieraus, dass die Synagogen.

besucher auswendig beten mussten, weil sie keine Gebetbücher hatten. Nur der Vorbeter hatte ein geschriebenes Machsor, dessen Herstellung sehr kostbar war und das daher nur in grossen Gemeinden angetroffen wurde.

Es ist somit erklärlich, dass man in Mainz und Worms - beide Gemeinden bildeten damals die eigentlichen Centren der religiösen Studien -, darauf bedacht war, die Erklärungen zum Talmud, welche entweder in Einzelschriften aus früheren Zeiten oder durch Ueberlieferungen vorhanden waren, zu sammeln und zu einem Codex zu vereinigen, aus dem sich ein jeder im Lehrhause beim Studium des Talmuds Belehrung oder Aufklärung holen konnte. In Worms finden wir R. Jacob b. Jakar, den Hauptlehrer Raschi's, bei dem zuerst die Bezeichnung קונסים für solche gesammelte Erklärungen nachzuweisen ist 3). Dieser Titel wurde bald nachher, wie wir sehen, typisch für ein solches Sammelwerk überhaupt. Auch die Aufzeichnungen, welche die Schüler des R. Jizchak ha-Levi in Worms veranstalteten, werden bekannt4). Ebenso die Schriften des R. Jizchak b. Jehuda, des dritten Lehrers Raschi's in Mainz⁵). In grösserem Style aber war die Anlage eines solchen Codex in Mainz gehalten; derselbe vereinigte in sich die Erklärungen der Früheren sowol als auch der Zeitgenossen, wobei nicht immer der Tradent oder der Urheber der einzelnen Erklärungen genannt wurde. Sie sollten Gemeingut Aller sein und bleiben; auf den Namen liess man es oft nicht ankommen. Der Codex wurde im Lehrhause aufbewahrt und sollte zur Anleitung für das Talmud-Studium dienen. Wir erhalten durch verschiedene Citate und aus Excerpten beim Verfasser des Aruch eine Vorstellung von dem Inhalte des wie der Codex im allgemeinen bezeichnet wurde. Er wird von Nathan b. Jechiel oft angeführt, und zwar unter folgenden Benennungen 6): פירוש הכמי מגנצא; הסידי מגנצא; בני מגנצא; פירוש מגנצא; רבני מגנצא; רב של הכמי מגנצא; מורה של מגנצא; תלמידי מגנצא מפי המורה: תלמיד הכם מגנצא.

Den Grundstock dieses Codex dürften die talmudischen Erklärungen des Rabbenu Gerschom und seiner Lehrer gebildet haben, aus denen der Verfasser des Aruch mehr als dreissig Mal anführt. Von diesen gesammelten Erläuterungen hat sich Nathan b. Jechiel Abschriften oder Auszüge zu verschaffen gewusst. Dass eine direkte Verbindung zwisehen Worms und Mainz mit Rom damals bestanden hat, ist nachweisbar⁷). Wahrscheinlich hat R. Kalonymos b. Schabtai aus Rom, der gegen 1070 an das Lehrhaus in Worms berufen wurde, die Vermittelung für diese Mitteilungen an den Verfasser des Aruch übernommen.

In Rom selbst waren ebenfalls solche Collectaneen angelegt worden, welche wiederum den nordfranzösischen Gelehrten zu Gebote standen. Sie eitieren aus denselben unter der Bezeichnug ספרי רומיים. Mir sind folgende Citate unter diesem Titel bekannt geworden: Im Raschi-Texte zu אור 14a, wahrscheinlich ein Zusatz (פירויש רומיים); am Schlusse desselben Tractats in einem Nachtrage, der dem Schwiegersohne Raschi's, Meier b. Samuel, angehört (רומים); im Commentar zu Keritut 5a (פירויש רומי); Taanit 21b im Commentar nach Dikduke Soferim daselbst (סומרם רומי); im Pardes 55b ed. Const. u. S. 14 ed. Warschau (פורמים).

Wir erkennen daraus, dass nordfranzösische Gelehrte im Anfange des 12. Jahrhunderts aus diesem römischen Codex Mitteilungen entnahmen, wie auch um dieselbe Zeit das römische Aruch-Werk selbst zu ihnen gelangt war. So wird dasselbe zum ersten male von Samuel b. Meir im Commentar zu Baba bathra 52a mit den Worten erwähnt מכו ערוך השוכא שרובא ברומא. Dass Raschi dieses Werk noch nicht benuzt hat oder benutzen konnte, soll weiter uuten noch erwiesen werden.

Die häufige Uebereinstimmung aber, welche wir in den Erklärungen Raschi's mit denen im Aruch finden, lässt mit Sicherheit darauf schliessen, dass sie beide aus einer und derselhen Quelle geschöpft haben, nämlich aus dem Mainzer Codex. Wie bereits erwähnt, bildeten den Grundstock desselben die Commentare des Rab. Gerschom und seiner Lehrer, neben den Erklärungen seiner gelehrten Zeitgenossen in Mainz. Ausser den 30 Citaten im Aruch aus den Werken des Rab. Gerschom und zwar auf seinen Namen, 22 Citaten auf den Namen der Gelehrten aus Mainz, bietet der Aruch noch 565 Erklärungen, die anonym gegeben sind, aber mit den Commentaren des Rab. Gerschom, so weit sie uns jetzt vorliegen, wörtlich übereinstimmen 8).

Raschi hat allerdings einen ausgiebigeren Gebrauch von dem Sammelwerke im Codex Mainz, aber auch nicht minder von den dort und in Worms vorhanden gewesenen Commentaren seiner Lehrer machen könnnen. Was er ausser den im Lehrhause empfangenen mündlichen Belehrungen aus jenen Aufzeichnungen in seine eigenen Commentare aufgenommen hat, dürfte einen grossen Teil der letzeren selbst ausmachen. Man muss diese Entlehnungen nicht nach der Zahl der Citate nur, in denen Raschi seine Quelle nennt, berechnen. Viel mehr und öfterer giebt Raschi Erklärungen, die er von Anderen gehört (שמעה) oder schriftlichen Aufzeichnungen entnommen hat (מצאת), ohne den Ursprung der mitgeteilten Erklärung zu bezeichnen. Sehr oft kennzeichnet er die anderswo entlehnte Erklärung nicht einmal mit dem einen (שמעתר)

oder dem anderen (מצאתי) der beiden erwähnten allgemeinen Quellenangaben.

Hieraus resultieren folgende Beobachtungen:

- 1. Die Commentare des Rab. Gerschom und die schriftlichen Aufzeichnungen seiner drei Lehrer⁹) hat Raschi sehr oft wörtlich aufgenommen, was er aber nur zuweilen angegeben hat.
- 2. Hierdurch haben diese Werke ihren selbständigen Charakter verloren; weniges von ihnen ist uns erhalten geblieben. Aber vieles bei Raschi dürfte ursprünglich ihnen angehört haben, was jetzt nicht mehr mit Sicherheit zu erkennen ist.
- 3. Hieraus erklärt sich's auch, dass Raschi von neuem Talmud-Commentare verfasst hat, trotzdem solche bereits ein Zeitalter vor ihm vorhanden waren.
- 4. Vielleicht hängt damit eine auffällige Erscheinung zusammen, die wir mehrere male in den Tosefot finden, dass diese nämlich der Erklärung Raschi's diejenige entgegenhalten, welche er im פונטרם פורש gegeben hat, und so einen Widerspruch zwischen שיר und ייד עומר בירש und ייד עומרם בירש und ייד עומרם בירש und ייד עומרם constatiren! Vielleicht haben sie damit den eigentlichen oder den eigenen Commentar Raschi's von dem mit den Erklärungen Anderer vermengten Commentar, קונטרם פונטרם genannt, unterscheiden wollen.

Wahrscheinlicher ist es jedoch, dass sie unter den Commentar Raschi's verstanden haben, der bereits mit den zuerst wol an den Rand gesetzten Zuthaten und Ergänzungen seiner Zeitgenossen, unmittelbaren Schüler und Nachfolger, ausgestattet war.

Es sei hier nur auf ein Beispiel hingewiesen, welches uns genügend veranschaulicht, wie dieser פונטרס entstanden ist. Der Verfasser des Or Sarua bringt an sieben Stellen¹o) in den Erklärungen Raschi's zum Traktat Chulin auch die Erklärungen des המורה שישון oder בעולים המורה משון von denen er zugleich bemerkt, dass sich dieselben nicht in allen Raschi-Exemplaren finden. So Or Sarua I S. 104; vgl. hierzu Darke Mosche zu Jore Deah § 20. Ferner S. 110, (vgl. auch Ascheri) zu Chulin 43, wobei zu bemerken ist, dass der Raschi - Commentar in unseren Ausgaben in der betreffenden Stelle eine Lücke erkennen lässt, während der שון beim Alfasi z. St. eine andere Erklärung Raschi's, die aber auch von der in Or Sarua befindlichen abweicht, anführt. Was in Or Sarua S. 111a שוון בדות משרי בדון מורים ביון שוון בעול לפנין beingt der Verfasser des Or Sarua eine Erklärung des שמשון aus den בנו בוול אוון בוול לפנין שישון בוול אוון בוול אוון בוול אוון בוול מורים ביון מורים

der Name רבנא שישון nach dem des Rab. Gerschom aufgeführt, wodurch wir zugleich in der Lage sind, in den Tosefot zur Stelle in Chulin 47 das במון והשון האון זיי בעו שישון המוכח בעו שישון המוכח עישון המוכח עישון המוכח אופרה. S. 118 wiederum, sogar im Namen Raschi's ואמר לנו mit dem Schluss רבנו שישון המוכח

Derselbe ist als Salomo b. Simson bekannt, der aus beiden Namen die Chiffre שישיון gebildet hat. Ebenso hatte Raschi in der ersten Zeit seinen Namen mit dem seines Vaters zu der Chiffre wereinigt. Er war mit Raschi zusammen im Lehrhause des Rab. Jakob b. Jakar in Worms.

So werden auch in den Tosefot an vielen Stellen Erklärungen im Namen Raschi's angeführt, bei denen bemerkt wird ריש" בהם השיי בהם, ohne dass diese Erklärung bei uns in Raschi enthalten ist. Aber auch Stellen werden mitgeteilt, mit der Bemerkung ישאין כתוב בהם רש"י, oder wie bei Or Sarua I 124 בהם רש"י, während die betreffenden Erklärungen bei uns wohl enthalten sind.

Alle solche Stellen kennzeichnen sich als nachträgliche Zutaten, die im קונטרס ihr Unterkommen fanden.

Was die Schüler, die sich dem Meister als Mitarbeiter zugesellten, zur Vervielfältigung der eigenen Niederschrift Raschi's, aber auch zu Aenderungen und Umgestaltungen beigetragen haben, erkennt man an sehr vielen Stellen der Commentare.

Aber auch der Lehrer selbst hat, so zu sagen, stets mit der Feder in der Hand seine früheren Aufzeichnungen verbessert und vervollständigt. Raschi entwickelte eine grosse schriftliche Tätigkeit, wie er auch seine Schüler und Mitarbeiter hierzu führte.

Diese gesteigerte Tätigkeit ist, wie bereits früher erwähnt, durch die leichtere Beschaffung des Schreibmaterials gefördert worden. Denn in Troyes, wo Raschi lebte, bestanden zur Zeit die weit und breit im Lande bekannten Gerbereien (tanneries), sodass die Bereitung des Pergaments zum Schreibmaterial dort ganz heimisch war.

Raschi erwähnt in Berachot 25a und in Chagiga 4a, dass Hundekot als Gerbestoff für Häute verwendet wird, an der zweiten Stelle spricht er sogar vom Corduanleder. In Ketubot 77a berichtet er, dass er in Deutschland gesehen habe, wie man die Kleider zwei oder drei Tage vor dem Waschen in Hundekot weichen lasse. Dies wiederholt er auch in Baba Batra 17 u. 19, ohne den besonderen Hinweis auf Deutschland.

II.

Wenden wir uns jetzt zu Raschi's dreifacher Tätigkeit im Schreibwesen, wie er nämlich schreibt, abschreibt und diktiert.¹¹) Dies alles lässt sich bei ihm nachweisen.

Wie bereits oben erwähnt, kann man alles, was er aus anderen Quellen mitteilt, ohne diese zu nennen, unter die zwei Rubriken bringen: מצאת und מצאת. Beides ist zuvörderst dahin zu verstehen, was er unmittelbar von seinen Lehrern gehört oder in ihren Aufzeichnungen vorgefunden hat. So versteht er auch שמעתי, wie es im Talmud selbst z. B. Pes. 96 b vorkommt, indem er hinzufügt מרבותי. Aber auch ist ein Ausdruck bei Raschi, für die von den Lehrern empfangenen Erklärungen. Daher er da, wo ihm eine solche Erklärung nicht überkommen ist, zu bemerken pflegt לא שמעתי oder auch לא קבלתי מרבותי. Während er nun mit מצאת auf die Erläuterungen hinweist, welche er aus den Commentaren seiner Lehrer abgeschrieben hat, verbindet er beide Ausdrücke für den negativen Fall, indem er sagt אמעתי ולא מצאתי, לא so Ex. 28,4; Jech. 29, 21. Einmal bemerkte er (Rosch haschana 32) ולא שמעתיה אלא ראיתיה בישור רבינו יצחק כן יהודת. Dagegen setzt er seiner zuerst gegebenen Erklärung noch eine zweite mit s hinzu und bemerkt am Schlusse (wie z. B. Baba K. 9 u. 20) ולשון הראשון שמעתי, somit hat er die zweite Erklärung einer Aufzeichnung entnommen und die erste von seinem Lehrer empfangen. Im Allgemeinen hat Raschi für jeden Traktat die Erklärungen des Lehrers zu Grunde gelegt, bei dem er den betreffenden Traktat gelernt hatte, dessen mündliche Erklärungen wie schriftliche Aufzeichnungen ihm somit gegenwärtig waren. er davon abweicht, weist er darauf hin. So hatte er Chulin bei R. Jizchak ha-Levi gelernt, wie aus Pardes 33b hervorgeht. Daher giebt er in Bech. 41a die erste Erklärung auf den Namen dieses Lehrers (לשון מורי בשהימת חולין) und lässt auf diese eine andere mit ל"א folgen, mit שמעתי - Seb. 9b sagt er שמעתי במנהוח; ebenda 30b ובך קבלתי בתמנרה; ehenda 86b ברכורה; B. K. 83a; בתמנרה; Sab. 19 ומרבינו יעקב שמעתי בעירובין.

Recht genau giebt Raschi oft bei Parallelstellen Rechenschaft von den Quellen seiner abweichenden Erklärungen. So z. B. sagt er für התוקע המבהו בנגד אונו לשון מורי – ל"א תקיעה in B. K. 36b התוקע לחבירו, הבהו על אונו לשון מורי – ל"א תקיעה 90a התוקע לחבירו, הבהו על אונו לשון מורי – ל"א תקיעה אוכה (Kid. 11b ממש התוקע לחבירו, באונו לשון רבינו הלוי – ורבנו הוקן למדנו שהכהו לשון רבינו הלוי – ורבנו הוקן למדנו שהכהו לשון המש

אצל האוון Bech. 50b התוקע. המכה את חבירו באזנו לשון מורי בב״ק וכאן שמעתי אל תהי בתוקעי תוקע ממש, שהקע בפיו באזנו. וראיה ללשון מורי בב״ק וכאן שמעתי אל תהי בתוקעי ממש, שהקע בפיו באזנו. וראיה ללשון מורי בב״ק וכאן שמעתי בשביל אהרים.

B. K. 116b oben דורמסקין פרושים (פרוניש) לשון מורי. ל"א אדרופי"ש B. K. 116b oben דורמסקין. אף הן שלקות מעשב שקורין 39a. ועשב הוא הנאבל בשלקות קדירה אקרלשי"ט בלעו. כך ראיתי בפירוש ב"ק של רבינו יצחק כרבי יהודה אבל כאן פירוש אקרלשי"ט בלעו. כך ראיתי בפירוש

פרונש. וכן שמעתי אני כאן ובב"ק פרונש.

Wenn man den Grundsatz fest im Auge behält, dass Raschi an der einen Stelle nach der empfangenen Mitteilung von dem einen Lehrer, an der anderen Parallelstelle nach der von dem anderen Lehrer erklärt, so wird man dann davon ablassen, allen Scharfsinn auf Lösung solcher vermeintlichen Widersprüche zu verwenden. Wenn z. B. Raschi in Baba K. 2b den talmudischen Ausspruch ארם דאית ליה מולא in Sab. 53b dagegen dasselbe Wort mit מלאך יו פלאן עליין עליין פלאן erklärt, so folgte er in Baba K. der Erklärung seines Lehrers R. Jizchak b. Jehuda, bei dem er diesen Traktat gelernt, in Sab. dagegen der seines Lehrers R. Jizchak ha-Levi, bei dem er diesen Traktat gelernt hatte.

Der Verfasser des ערוך לנר macht an verschiedenen Stellen seiner Commentare den oben erwähnten Grundsatz geltend; man vergleiche

vorzüglich, was er zu Niddah 67a bemerkt11a).

Für die Beurteilung solcher Parallelstellen hat die Quellenkenntnis

einen grossen Wert. Hierfür nur einen Beleg.

Eine von den zahlreichen Stellen, bei denen die Mittat der Schüler zu erkennen ist, hat eine ganz besondere literarische Bedeutung. Von Rappoport in der Biographie des R. Natan, Verfasser des Aruch, bis Kohut in seinem Aruch completum hat man allgemein aus der so oft bemerkten Uebereinstimmung von Erklärungen Raschi's mit denen im Aruch schliessen wollen, dass Raschi bereits das Werk des Aruch vor sich hatte, um es zu benutzen. Dass dies schon deshalb unmöglich gewesen war, weil die Vollendung des Aruch-Werkes nachweislich erst 1105, also im Todesjahr Raschi's, erfolgt ist, habe ich im Magazin, Jahrg. 1882 S. 164 näher ausgeführt. Die bemerkte Uebereinstimmung ist, wie ich bereits oben (S. 4) angedeutet, darauf zurückzuführen, dass Beide, Raschi und Natan, aus ein und derselben Quelle, aus dem Mainzer Codex nämlich, geschöpft haben.

Einmal wird allerdings der Aruch im Raschi-Commentar, zu Sab. Bl. 13 מצאתי בסי הערוך erwähnt; aber meine zuerst in der Schrift Pletat Soferim S. 47 Anm. 5 ausgedrückte Vermutung, dass dieses Citat aus dem Aruch eine Glosse sei, habe ich später im Magazin, Jahrg. I S. 16

als vollständig bestätigt nachweisen können. Denn dieses Citat, welches die fünf anderen Parallelstellen, wie sie R. Jesaja Berlin in der Randnote verzeichnet, ohnehin nicht kennen, fehlt in einer sehr alten Raschi-Handschrift der Vaticana, auch in Handschriften der Derossiana und in Paris gänzlich. Auf einen anderen Hinweis bei Kohut, nämlich auf den En Jakob zu Berachoth 28 b, wo es im Raschi-Commentar heisst, brauche ich nicht näher einzugehen, da schon das einleitende לישנא אהרינא

IH.

Es ist leicht denkbar, dass ein so grossartig angelegtes Werk, wie der bisher unübertroffen gebliebene Commentar Raschi's zum Talmud ist, nicht gleich als "ganz vollendet" 12) aus der Hand seines Schöpfers hervorgegangen ist, dass vielmehr der Autor sehr oft Gelegenheit genommen hat, die bessernde und berichtigende Hand daran zu legen, Indem Raschi neben den Arbeiten der Geonim vorzüglich die des Rab. Gerschom, unmittelbar in dessen geschriebenen Commentarien 13), mittelbar in den von seinen Lehrern R. Jacob b. Jakar und R. Isak b. Jehuda, welche Schüler Gerschom's waren 14), und von R. Isak ha-Levi empfangenen mündlichen oder vorgefundenen schriftlichen Erläuterungen benutzte, war er in Folge der in den Lehrhäusern gepflogenen Discussionen über diese oder jene Materie oder auch in Folge schriftlicher Anfragen und Erläuterungen nicht selten genötigt, in seinen Commentarien Aenderungen vorzunehmen, von denen nicht immer auch diejenigen Kenntnis erhalten hatten, welche bereits im Besitze einer Abschrift des Commentars, in der noch die erste Lesart war, sich befanden. Denn Raschi's Commentare fanden bald eine günstige Aufnahme und rasche Verbreitung und verdrängten fast ganz alle etwa ein halbes Jahrhundert vorher entstandenen Commentare.

So wird man bei den Wandelungen, welche die Commentare noch bei Lebzeiten des Verfassers erfahren hatten, immerhin auch an die vielfachen Wanderungen denken müssen, welche die Arbeiten Raschi's so schnell genommen haben. Es ist daher erklärlich, dass man später bei der Prüfung einer entsprechenden Lesart, die man nunmehr als aus der ersten oder zweiten Recension stammend bezeichnete, in erster Reihe die Handschrift als massgebend ansah, die von Raschi selbst herrührte, in zweiter Reihe erst die Handschrift galt, die aus Troyes, der Lehrstätte Raschi's, sich datirte, noch später sogar schon eine Handschrift entschied, wenn sie nur aus Frankreich

stammte. Denn je näher der Abfassungszeit und der Heimat des Commentators, desto sicherer durfte man sein, Raschi's eigene, auch endgültig letzte Erklärung vor sich zu haben. So erwähnen Raschi's eigenhändige Emendationen die Schitta's zu Baba Kama 16, Tosafot zu Kidduschin Bl. 26b, zu Erubin 50, zu Chulin 137b. Auf Raschi's Autograph berufen sich (ausser den bei Zunz, Raschi S. 367 angeführten Stellen) Tosafot zu Aboda sara 56, zu Sabbat 116b (die dort angeführte Correctur hat Raschi auch wirklich zu Sabbat 149, nicht aber zu ebendas. 116b), zu Erubin 17a (ebendas. 94 muss און לחנין לחנין לחנין לחנין ביחושלם על שנים צורושים שנים נוסלים מהדורות bet verworfen wird, während in den gesammelten Schitta's aus מהרורות ber verworfen wird, während in den gesammelten Schitta's aus מהרורות und בירושים ישנים noch andere Lesarten angeführt werden, von denen aber keine mit der Lesart in unseren Ausgaben übereinstimmt.

R. Simson, Grossvater des R. Simson aus Sens (vgl. Zunz, zur Gesch. und Litteratur S. 35) in Sefer hajaschar § 586 (s. a. Kerem Chemed Bd. 7, S. 21) bestätigt eine Lesart mit der Versicherung: "אמנם אתי מכתיבת רבינו שלמה הועתקה זה ימים.

In Or Sarua I S. 29 beruft sich der Schreiber bei der Mitteilung einer Lesart in Raschi's Commentar zu Nasir 15), auf Exemplare, "geschrieben von seiner (Raschi's) heiligen Hand" und führt zugleich näher an, in welcher Weise Raschi selbst die erste Erklärung beseitigt und eine zweite an den Rand gesetzt habe, die eben auch in unseren Ausgaben zu lesen ist. Auf ein aus Troyes stammendes Exemplar beruft sich der Schreiber in Sefer hajaschar § 568. Auf die Lesart in einem von französischer Hand geschriebenen Raschi-Codex beruft sich R. Manoach in dessen Erläuterungen zu Maimon. Jad hachasakah S. 37a.

Wenn wir nunmehr von den Aenderungen sprechen, welche Raschi selbst in seinen Commentaren vorgenommen hat, so verstehen wir hierbei, was die Tosefot an vielen Stellen berichten: רש"י הזר בו בבירושו.

Raschi selbst in seinem Sendschreiben an die Lehrer von Auxerre, abgedruckt im מלא הפנים, sagt an einer Stelle (S. 36) מכל מקום אני מקום אני עותר פירוש u. s. w. שעיתי באותו פירוש u. s. w. טעיתי באותו פירוש

Bei dieser Gelegenheit erwähnt Raschi seinen Schrift-Commentar mit der Bezeichnung קונטרס, indem er sagt איני יודע להוסיף, indem er sagt איני יודע להוסיף. In gleicher Weise benennt auch ein Schüler Raschi's des Letzteren Schrift-Commentar, indem er (Cod. Berlin n. 935) am Schlusse von Maleachi in einer Nachschrift zu Habakuk 2, 3 bemerkt כמולא מסקנא דמילתא כמו

שמפורש בקונטים בנבואת חבקוק כמו שהעתקתיה כאן וכאן הגיה תמורה

בקומריםיו.

Als ferneres Beispiel sei auf die Tosefot zu Sab. 112b hingewiesen, wo es heisst הגים בעצמו הור בו והגיה, worauf in einer besonderen die Consequenzen aus der ursprünglichen und dann aus der geänderten Leseart gezogen werden. — In den Tosefot zu Aboda Sara 9b wird ein Widerspruch bei Raschi mit der Erklärung הור בו רשיי מוארפול bei Raschi mit der Erklärung הור בו רשיי שלום לופס האור שלא מדעתו הוא שלא מדעתו שלא מדעתו הוא שלוו לא נמצא שהור בו רשיי מבירושו ומגירסא זו wozu R. Meir Lublin bemerkt עומא שהור בו רשיי מבירושו ומגירסא זו Sefer Hajaschar Bl. 18d zu vergleichen ist.

Sukka 42b ערבה להקיף ולולב לנטילה, vgl. Or Sarua II 137 (s. auch 36c בפות תמרים, Raschi nimmt in Folge einer Anfrage seine Er-

klärung zurück (ושגיתי בה).

Bereits oben (S. 9) ist darauf hingewiesen worden, dass Raschi selbst häufig Aenderungen vorgenommen oder Zusätze eingefügt habe, von denen nicht immer auch diejenigen Kenntnis erhalten haben, welche inzwischen Raschi's Lehrhaus verlassen hatten und daher im Besitze einer Abschrift des Commentars mit der ursprünglichen, nicht der später geänderten, geblieben waren. Für eine solche Annahme lassen sich verschiedene Belege auffinden; hier sei nur ein Beweis gegeben, der zugleich Raschi's Verhältnis zu Kalonymos b. Schabtai aus Rom betrifft.

Auf diesen Gesetzlehrer beruft sich Raschi in seinem Commentar zu Beza 24 b. unten (vgl. hiermit das Excerpt in Or Sarua II, S. 74) dessen zur Zeit erst erfolgten Ankunft in Worms nach dem Tode des Hauptlehrers Jacob b. Jakar erwähnt wird. Nach der abweichenden Leseart in den Tosafot z. St. steht Raschi bereits in direkter schriftlicher Verbindung mit Kalonymos. Die dort mitgeteilte Entscheidung kennt auch der Schreiber des Zusatzes, bezeichnet pos, in dem Raschi-Commentar zu Erubin 39b, dessen etwas poetisch ausklingender Schluss nach Dikduke Soferim II Einl, 12 Note zu ergänzen ist. Wenn nun Raschi im Commentar zum ersten Buche Samuels 25, 18 eine Erklärung als von unserm Kalonymos erhalten anführt 16), die im Commentar zu Pesachim 74a, auch mit Nennung des Kalonymos, aber zugleich als 8th und aus älteren Exemplaren entlehnt bezeichnet wird, in dem Münchener Raschi-Codex 17), ganz und gar fehlt, so lässt sich dies nur aus dem im Eingange erwähnten Umstande erklären, dass Raschi erst später mit Kalonymos in Verbindung gekommen war.

Zugleich werden wir auch hieraus die Vermutung schöpfen können, dass Raschi den Commentar zu einzelnen Tractaten des Talmuds früher als den zu den prophetischen Büchern verfasst habe. So z. B. in Ketubot 10b bringt Raschi zur Erklärung der Schriftstelle in Echa 4, 8 (722) einen Beleg aus Dunasch, was er aber an der Stelle selbst unterlässt. In Sanh. 104 führt Raschi zur Erklärung der Schriftstelle im 1. Buche Mos. 37, 25 (7821) Menachem an, nicht aber an dieser Stelle selbst.

Ein sehr instruktives Material für diese Frage liefert die Behandlung der Partikel z bei Raschi, worüber eine vergleichende Tabelle aufgestellt werden sollte ^{17 a}).

Was Raschi im Commentar zum 5. Buch Mose 18,2 in Betreff einer Leseart im Sifre nach den Worten des Kalonymos mitteilt, haben auch die meisten der von mir henutzten Handschriften, vgl. meine Raschi-Ausgabe Blatt yep. Der Berechnung, welche die Tosafot zu Moed Katan 24b. nach Kalonymos aufstellen, scheint auch Raschi zu Jesaja 7,8 zu folgen, ohne hier aber desselben namentlich zu gedenken. Noch führt Raschi eine Erklärung des Kalonymos zu einer Stelle in der Pesach-Hagada an, die in Pardes S. 15a. auch in dem handschriftlichen meier (cod. Halberstam) enthalten ist. In dem Buche Pardes erwähnen noch folgende Autoren den Kalonymos: S. 34c. ein Schüler Raschi's, S. 62a Menachem b. Machir, S. 22a dessen Bruder Unseren Kalonymos kennen ferner Samuel b. Meir im Commentar zum 4. Buch Moses 11, 35 wo eine Erklärung aus den Bescheiden des Kalonymos angeführt wird; Josef Kara, dass einem Nasir gestattet sei, vom Wein des Kiddusch zu trinken, in Sefer Hajaschar § 116, in cod. Halberstam vom Verbotenen und Erlaubten und in den Tosafot des Jehuda Hachassid zu Berachot 11a; R. Chananel bei J. Corbeil in Orchoth Chajim II, cod. Halberstam; R. Baruch in Mordechai zu Chulin c. 3 § 619, der Verfasser des Or Sarua I. S. 107 und der Verfasser des ידי משה zu Bereschith Rabba c. 92. Noch werden Erklärungen zu Schriftstellen auf den Namen eines R. Kalonymos angeführt, nämlich vom Verfasser des sogen. Raschi-Commentars zu Bereschith-Rabba c. 32, von Joseph Kara zu Hiob 53, 25 und in einem Zusatz des Raschi-Commentars zum 1. B. Moses c. 32,25 cod. Berol. 30618). Ob dieser Kalonymos mit dem unsrigen identisch sei und dieser somit auch als Exeget bekannt gewesen war, lässt sich wohl vermuten, aber nicht mit Bestimmtheit angeben.

IV.

Was die Schüler Raschi's, die nicht selten nach den vorgefundenen schriftlichen Materialen die Schluss-Redaktion der Commentare vornahmen, zur Aenderung ihrer Texte beigetragen haben, lässt sich dahin resumieren:

a) Sie haben sehr oft eine neue Erklärung mit 🗝 oder 🗝 aufgenommen. Letzteres, in hagadischen Stellen vorzüglich, lässt sich noch heute durch Vergleichung mit Handschriften als nachträglicher Zusatz oft ermitteln.

So z. B. hat der talmudische Ausspruch in den drei Parallelstellen Chulin 12 u. 112 אלבי תיבול עלה בורא רפילהא, wie in Erubin 36 gleichlautende Erklärungen, die man auch in der vierten Stelle, in Sabbat 4 findet, hier aber zugleich mit einer neuen Erklärung, die mit eingeleitet wird.

Gelegentlich werde ich in den Noten einige Beispiele anführen, in denen die Abbreviatur sitzu einem quid pro quo geführt hat 19).

Der auch äusserlich als recom bezeichnete Zusatz in Raschi zu Chagiga 11 b, dessen Inhalt nach dem im Dikduke Soferim aus dem Münchener Raschi-Codex zu ergänzen ist, wird hier mit meine eingeleitet. In gleicher Weise werden noch verschiedene andere Zusätze nach der bezeichneten Handschrift eingeführt. Ich vermute, dass wir es hier mit Zutaten des Schemaja (s. über ihn weiter im Cap. V dieser Abhandlung) im Namen des Raschbam, den ich bereits vor Jahren als den Schwiegervater Schemaja's vermutet habe 20), zu tun haben.

Ein auch äusserlich als המכוח bezeichneter Zusatz in Raschi zu Megilla 26a ist (s. Dikduke Soferim z. St.) nach dem Münchener Codex ebenfalls auf Schemaja zurükzuführen, wie auch sicher demselben die מוס in Erubin 4a angehört, wenn man Raschi z. St. in Jech. 43 damit vergleicht; in der Handschrift ist sie mit מוס unterzeichnet, d. h. מברי מלמינו וויים.

Dagegen der mit המסח bezeichnete Zusatz im Commentar zu Megilla 22b wird in den Tosefot zu Chagiga 18 kurzer Hand mit angeführt. Im Münchener Codex fehlt das Ganze schon von ישמעהי ממורי הוקן an, was wol auf einen Fehler des Schreibers zurückzuführen ist.

Mit den oben (S. 9) erwähnten Wanderungen, welche die Raschi-Commentare genommen haben, hängt das geschichtliche Schicksal derselben im Laufe der Zeiten innig zusammen. Man denke nur an die rasche Verbreitung, welche diese Commentare gefunden haben. Die zahlreichen Schüler machten sich Abschriften und Auszüge, die sie, nachdem sie ihre Studien in Troyes vollendet hatten, mit in ihre Heimat nahmen. Hierbei verunstalteten sie oft die französischen und deutschen Ausdrücke des Originals oder fügten diesen Uebersetzungen die in der Sprache ihres Heimatlandes hinzu. Diesem Umstande allein sind die slavischen Ausdrücke (לישון בנכן) zu verdanken, mit welchen die aus den Slavenländern stammenden Schüler ihre Abschriften so zahlreich ausgestattet haben.

Schon 60 Jahre nach dem Tode Raschi's fand Abraham ibn Esra die Schrift-Commentare des Ersteren in Rom und ärgerte sich darüber, dass man diesen solche grosse Ausmerksamkeit zuwende. Hat auch Moses b. Maimon diese Commentare noch nicht gekannt, so erwähnt und benutzt sie doch sein Sohn Abraham. Auch der Rabed, der Antagonist des Maimonides, eitiert Raschi's Auslegungen mit Würde, wenn er ihn auch hierbei nur mit "benennt. Im Orient hat man früh angesangen, mit Raschi sich eingehend zu beschäftigen²¹).

Abschriften, oft nur einzelne Traktate, oft nur Fragmente eines einzelnen Traktats hergestellt und benutzt. Daher die öftere Klage, dass dieser oder jener Traktat, dieser oder jener Perek fehle, wofür aber nicht selten die Lücken mit den Erklärungen Anderer ausgefüllt wurden. So konnte es kommen, dass Salomo b. Aderet klagen muss, es sei ihm der Raschi-Commentar zu Ende vom Perek pur nicht vor Augen gekommen, ebenso wenig der zum Traktat Arachin. Zu Seb. 68a bemerkt der Verfassser des nicht pur nicht zu Ende vom Berek an bis Bl. 78a nicht Raschi angehöre, dessen Commentar in Handschriften abweichend laute²²), wie auch die Tosefot oft Stellen im Namen Raschi's anführen, die mit denen in den Handschriften, aber nicht mit den gedruckten übereinstimmen.

Im Commentar zu Menachoth 23) vermisst Pseudo-Raschba an mehreren Stellen den correcten Wortlaut in den Erklärungen Raschi's, wie auch die Tosefot, besonders vom 6. Perek an Bemerkungen im Namen Raschi's bringen, die bei uns fehlen. Dieses beobachtet man oft in den Tosefot anderer Traktate, was man wol auf Rechnung einer anderen מהדורא setzen darf, die den Tosefot vorgelegen hat. So fassen es auch die Schitta's Mek. zu Keritut 39 b auf, die nach einer längeren Erklärung im Namen Raschi's unter der Ueberschrift ליקוטי קצה פירושים שלנו קיצרו ואיפשר שנודמנה למעתיק לשון זה bemerken: מהדורא כמא של רשיי ו"ל

Raschi hat einen vollständigen Commentar zu Nedarim verfasst, der allerdings bei dem geringen Studium dies Traktats in den Schulen die rechte Verbreitung nicht finden konnte und daher nicht allgemein bekannt geworden ist. Schon Natronai Gaon sagt, dass Nedarim bereits seit hundert Jahren in den beiden Hochschulen nicht mehr gelehrt

werde 24).

Als aber in der auf Raschi folgenden Generation, namentlich durch den Einfluss des Rabbenu Tam und seiner Jünger ein eingehendes Studium sämtlicher Traktate des babyl. Talmuds 25), wie auch des Jeruschalmi, allgemeiner geworden war, strebte man, dem nunmehr hervortretenden Bedürfnisse für sachgemässe Commentare auch zu den bisher vernachlässigten Traktaten gebührende Rechnung zu tragen. Aeltere Materialien, die vorgefunden wurden, bildeten teilweise die Grundlage, und der erst nach Raschi's Tode unter seinen Schülern und Nachfolgern bekannt gewordene Aruch des Römers Natan b. Jechiel bot die weiteren Mittel zur Herstellung der Commentare 26). Man wird diesen Gesichtspunkt bei der Beurteilung über die Aechtheit der Raschi zugeschriebenen Commentare zu gewissen Traktaten, wie purch, purch, auch gestellten müssen.

Ein vollständiger Commentar Raschi's zu Nedarim war dem Or Sarua in § 22 הלכות קייט, wie seinem Sohne in dessen Responsen No. 45 bekannt. Ebenso citiert בק לב Raschi's Erklärungen zu diesem Traktat nicht allein zu Bl. 6, sondern auch zu Bl. 66. Ihm standen vorzügliche handschriftliche Commentare Raschi's in der Bibliothek des Juda Benvenisti zu Gebote²⁷). Menachem di Fano in den Responsen No. 26 u. 66 eitiert Erklärungen aus Raschi zu Nedarim Bl. 4, 14, 29 und sogar 89, wobei er von einem handschriftlichen Raschi-Commentar zu Nedarim spricht, den er abweichend, aber auch viel correcter und zuverlässiger als den der Editionen gefunden habe²⁸).

Ein vollständiger Commentar Raschi's zu Baba Bathra ergiebt sich schon aus den verschiedenen Citaten des Raschbam in seinem Commentar. Es ergiebt sich auch aus den Citaten im Sefer Hajaschar § 444 u. 445, wie auch aus den Responsen des M. Rothenburg's ed. Prag § 932 (zu Bl. 55a). Was dagegen in diesen Responsen ed. Lemberg § 338 u. in den Responsen des Sichron Jehuda Bl. 22b "aus Raschi" zu Baba Bathra citiert wird, soll wohl "Raschbam" heissen.

Auch ein vollständiger Commentar Raschi's zu Makkoth muss, wie man aus Citaten beim Ritba folgern kann, vorhanden gewesen sein. Auch aus den von Bl. 19b angegebenen Commentar des Jehuda b. Natan, nämlich Bl. 21a u. 22b dürfte dies hervorgehen, wenn man die Abbreviatur המי הוסף auflöst, da bekanntlich Raschi der Schwiegervater war²⁹).

Man wird demnach die Ueberschrift im Commentar zu Bl. 19b, nach welcher mit der Erklärung des betreffenden Satzes Raschi's schriftstellerische Tätigkeit, wie sein Leben überhaupt, aufgehört habe, nicht für so glaubwürdig halten, wie Luzzatto, der in den בוכבי יצהם Heft 8 S. 31 im Anfange bereit war, bei einer ihm unrichtig scheinenden Erklärung Raschi's zu Makkoth Bl. 3a anzunehmen, Raschi habe sich hierbei bereits in den letzten Tagen seines Lebens, und daher nicht mehr im Vollbesitze seiner geistigen Kräfte befunden. Allerdings änderte Luzzatto bald darauf sein Urteil, als ihm ein besseres Verständnis für diese Erklärung Raschi's aufgegangen war. Jene Ueberschrift ist auf Kosten der Handschrift zu setzen, welche der ersten Ausgabe dieses Traktats zu Grunde liegt, die dann auf alle folgenden Editionen übergegangen ist. Wir wissen nicht, ob die Worte in Makkot 19b בשתה נשמתו בשתה מaus einer historischen Quelle geflossen ist, dass nämlich Raschi gerade, wie er die Worte הא הדון niedergeschrieben, seine reine Seele ausgehaucht habe. Wahrscheinlich stammen sie aus dem Stegreif des ersten Setzers; in ähnlicher Weise auch die Ueberschrift ed. pr. des Traktats Bab. Bat. auf Bl. 29a באן מת רש"ב. Dagegen hat der Raschi Codex No. 1292 in der Derossiana die einfache und richtige Ueberschrift in Makkot 19b עד באז דכרי הרב מכאן ואילך דברי התלמיד.

Bei dieser Gelegenheit sei ein anderer, aber historisch wertvoller Schlussvermerk mitgeteilt, aus der Handschrift No. 181 in der Derossiana, welche die Commentare Raschi's und Josef Kara's enthält in Hiob c. 40 V. 27, wo bekanntlich der Commentar Raschi's endet: שם שבעל התאנה ולוקםה בעתה כך ידע הקי ומגו של רבנו שלמה ולקחו בעתו להכניסו זמן לקיטתה ולוקםה בעתה כך ידע הקי ומגו של רבנו שלמה ולקחו בעתו להכניסו בישיבה של מעלה ואינגו כי לקח אותו אלהים. מכאן ואילך פירש בן בתו רבינו שמואל הוקן אחיו של רבנו יעקב אחיו של רבנו יצחק אחיו של הרב רי שלמה אבי הרייקנים כני רבנו מאיר הוקן בן החבר רביי שמואל וצ"ל ושם אמם מרת יוכבר החסירה בת רבנו שמואל ...

In dieser kurzen Mitteilung werden uns Namen genannt, von denen nicht alle früher bekannt waren; daher soll hierüber eine besondere Notiz folgen 30).

V.

Ueber die unmittelbaren Schüler Raschi's, die nicht allein seine Hörer, sondern auch die Mitarbeiter und Fortsetzer seines grossen Werkes waren, ist von Anderen, wie auch von mir, an verschiedenen Orten näher gesprochen worden. Es braucht daher hier nicht wiederholt zu werden. Aber durch neues, bisher unbekanntes Material sollen verschiedene Ergänzungen dazu geboten werden.

So sei zum ersten male als Schüler Raschi's genannt: Samuel b. Perigoros, der in Cod. Vat. No. 318 mehreres auf halachischem Gebiete mitteilt, das er aus dem Munde seines Lehrers Raschi vernommen hat. Auch im Raschi-Commentar (Cod. Berlin No. 935) zum Buche Jecheskel 27, 17 ist von demselben ein erklärender Zusatz zu den Worten Raschi's für בחשי מנית enthalten, den ich hier (S. 23) mitteile. Wir werden auf die schriftliche Tätigkeit dieses sonst unbekannten Schülers näher zurückkommen können, sobald uns das im Cod. Vat. noch vorhandene Material näher vorliegen wird. Zunz in der Literaturgeschichte S. 341 bemerkt "der Name Perigors kommt seit der ersten Hälfte des 11. Saeculums in Frankreich vor." Aus Salfeld's Martyrologium S. 105 erfahren wir, dass Frau Esther und ihr Sohn Perigoros zu den am 18. Mai 1096 in Worms Umgekommenen gehörten. An Josef b. Perigoros ist ein Bescheid, wahrscheinlich von Rab, Gerschom, gerichtet; s. Réponses חכמי צרפת ולותיר ed. Müller No. 94.

Ueber Schemaja hat A. Epstein eine gründliche Monographie in der Monatsschrift 1857 geschrieben, die uns von dem Verhältnisse dieses Schülers zum Lehrer und von seiner Mitarbeiterschaft ein gehöriges Bild gibt, das durch das nachfolgende, neue Material eine grössere Vollständigkeit gewinnen dürfte.

In Cod. Lips. 1 (olim Wagenseil) sind von dem Schreiber Machir b. Kresbia in Randnotizen Erklärungen von unserem Schemaja mitgeteilt, die ihm in eigenhändiger Schrift des letzteren vorlagen. Nicht selten teilt der Schreiber eine Erklärung Schemaja's mit, von der er zugleich bemerkt, dass der Verfasser sie durchstrichen habe (הקולמום). Leider ist ein grosser Teil dieser Bemerkungen bereits unleserlich geworden. Was ich daraus noch entziffern oder retten konnte 31), kann jetzt als geborgenes Gut betrachtet werden.

Da der Schreiber noch die Bemerkungen anderer mit aufgenommen hat, so bezeichnet er gewissenhaft jedesmal die von Schemaja herstammenden Erklärungen namentlich, indem er immer hinzufügt: תי (תובבת) חל (תובבת) oder שמעוה und noch in ähnlicher Weise. An einer anderen Stelle heisst es תבהות רבנו שמעיה בשם רבו שלמה סביב ביר מכתב ידו Noch an anderer Stelle מחלבות בבירשו שבתב מידו In den meisten Fällen schliessen sich die Glossen Schemajas an den Raschi-Text an, und wir gewinnen hierbei eine neue Beobachtung, wie Raschi's Original oft durch Schemaja ergänzt worden ist, ohne dass die betreffenden Stellen in unseren heutigen Raschi-Texten als Zusatz (ת) gekennzeichnet sind. Aber diese Stellen fehlen in manchen Handschriften, wie es sich aus meiner Raschi-Ausgabe ergiebt. Wir können darin eine sichere Bestätigung für die bereits oben S. 9 Z. 25 ausgesprochene Behauptung, wie solche Glossen oft unberücksichtigt blieben, finden.

Registrieren wir nun die einzelnen Erklärungen, soweit es möglich war, sie aus dem Dunkel der Handschrift an Tageslicht zu fördern.

1. Buch Mosis.

- 11, 7 Von Raschi's Erklärung zu ונבלה bemerkt der Schreiber לא
- 11, 32 Der Zusatz in manchen Handschriften לפיכך הגו"ן הפוכה לומר לך wird von Schemaja im Namen des עד אברהם הרון אף של מקום mitgeteilt.
- 16, 11 Schemaja fügt hinzu רבנו כן אוף הנה העלמה הרה מפרש רבנו כן was sich auf Raschi zu Jes. 7, 14 bezieht. Im Abschnitt איז wird Jehuda ibn Koreisch citiert.
- 18, 26 . . . משרבום היתה משרבום wird auf den Namen Schemaja's mitgeteilt. Die Stelle fehlt auch wirklich in manchen Raschi-Handschriften.
- 28, 5 איני יודע מה מלמרנו wird auf den Namen Schemaja's mitgeteilt.
- 30, 38 Ebenso . . . אשר תבאן.
- 35, 16 רכינו שמעיה פירש בשם ר' שלמה בר יונה כברת לשון ערכי עיר גדולת Salomo b. Jona ist ein Namen, der uns zum ersten male begegnet.

2. Buch Mos.

- 7, 22 יהוק לב פרעה. אם אין השם כתיב כאן יגיד עליו רעו ראה מה כתיב אחריו כי אני הכברתי את לבו אני הכברתי את לבו
- מבכור פרעה. אף פרעה ככור היה ויש דורש כן בכור היה לו ראוי למלכות והוכה מבכור פרעה. גם הוא וכן תרג׳ אונקלום
- 28, 1 לכהנו לי. בפירושו שבתב רבנו שמעיה מצאתי לכהן לי. Diese Variante findet sich auch in der Bibel ed. Doederlein.

- שני מקראות הללו לעצמן הראשון לאפוד והשני להשן זכרון דבר לתליית חשן 18, 12 שני מקראות הללו לעצמן הראשון לאפוד והשני לאפוד במה im Verse geschrieben ist.
- 32, 13 אם בשריפה הם זבור לאברהם שמסר נפשו לישרף כאור כשדים אם בהריגה זכור S. meine רארן שפשם צוארו לעקידה אם בגלות זכור יעקב שגלה לחרן. S. meine Raschi-Ausgabe, wo in der That in manchen Handschriften dies fehlt.

3. Buch Mos.

- תרומה בשוק ותנופה בחות ושניהם בתרמה והנפה 10, 15.
- וסימני מכוה וסימני שהין שוין הן ולמה הלקן הכתוב לומר שאין מצטרפין זה עם 13, 24. זה נולד הצי גרים בשהין וחצי גרים במכוה לא ידינם בבגרים.
- 13, 37 אהוב כמו זהוב אורבלוא, wie in unserer Raschi-Ausgabe, fehlt aber in manchen Handschriften.
- שקערורות או ירקרקות ומראיהן שפל אדמדמות לומר זה וזה עמוק הירוק והאדום 14, 37.
- אמר ר' חייא בר אבא באחד בניםן מתו בניו של אחרן ומוכיר מיתתן ביום הכפורים אמר ר' חייא בר אבא באחד בניםן מתו עדיקים מכפרת כיום כפורים מכפר.
- 25, 18 וישבתם והיו auch bei uns in Raschi, fehlt aber in verschiedenen Raschi-Handschriften.
- 25, 30 Ebenso אישר לא חומה על וה, fehlt ebenfalls in vielen Handschriften.
- וממשפחתם אישר עמכם. פירש שבא להתיר אחת מן האומות שבא על הכנענית 25, 44 והוליד בן שמותר לקנותו ומבני התושבים מתיר בני האומות עצמן הם האבות, So auch in manchen Raschi-Handschriften.
- 25, 46 und 47 איש באהיו לגר תושב, fehlt in verschiedenen Raschi-Handschriften.
- אז תרצה. ולי גראה תרצה היא עצמה תפויים שכל דבר מכקש תפקידו מרלא 26,34 אז תרצה. ולי גראה לרצות ל
- 27, 3 ערכך כמו ערך וכפל הכפין לא ידעתי. ואני מרמה לו באכה סדומה באכה אשורה. Vgl. meine Raschi-Ausgabe z. St., wo bereits Schemaja erwähnt ist.

4. Buch Mos.

- ואת כל אשר יעשה להם. בתרגומו ית כל דתימסר להון כ"כ רב' שמעיה ובתרגום Vgl. unsere Raschi-Stelle.
- 16, 1 Nach verschiedenen Haggada's, die auch in manchen Raschi-Handschriften enthalten sind, folgt die Bemerkung: כן כתב רבי שמעיה באגרת התכונה לקונטרם⁽⁸²) פרישת רש"י
- פירשו רכותינו ועד אין כה תרי אלא חד שבאה בטמאתה והיא לא נתפשה לא לוקהה באונס מדמוכח לה קרא והיא לא נתפשה לימדך שהוא בא לאסור והבעל מגרשה בעד אחר שכן מגרשה רגלים לדבר שהרי קינא לה ונסתרה לכך עד אחר מגרשה. נאמן בה

- 8, 25 בפירוש שכתב רבנו שמעיה מצי ולא בלא ויין S. auch bei Döderlein mehrere Bibel-Codices לא יעבוד עוד.
- 11, 24 ויאסף שבעים איש וגו' כללן כאחד ולבסוף חסרין מהן שנים זקנים כדסמיך ליה וישארו שני אנשים וגו' מלבד שנים הלקים שהותירו.
- 12, 13 אין צריך להזכיר שמן בחמים על החולה אין צריך להזכיר שמן.
- .עד מתי לעדה הרעה. אתה סובל להם אני איפשר לסבול. תי תנהומא 27.
- 16, 15 ניהר למשה מאד. נצטער לאחת משל לאדם שדן עם הבירו ומתווכה עמו ומשיבו Vgl. meine Raschi-אינו משיבו הרי זה צער גדול Vgl. meine Raschi-Ausgabe z. St., wo dieser Zusatz in einigen Handschriften nachgewiesen wird.
- כי יצא הקצף. ראה את מלאך המות דובר להשחית כי ניתן לו רשות ויוצא מלפניו. 17, 11
- 18, 1 וידבר [ויאמר] רי אל אהרן. וכן פרשה שניה (Vers 20) וידבר [ויאמר] די אל אהרן בתרגום בבלי למשה צוה שיאמר לו ולא מצינו שנתייחד ומליל די לאהרן בתרגום בבלי למשה צוה שיאמר לו ולא ביין ושבר אל תשת.
- 10, 11 מים דוד הן הכה צור ויזובו מים כזב שהוא נוטף טיפין אמר לו בן עמרם המים המים הללו ליזנקי שדים או לגמולי הלב מיד הקפיד בנגדן והכהו פעמים ויצאו מים רבים ושטפו כל מי שהיה מרנן כנגדו שני ונחלים זו ישטופון.
- ומדרש במשעל הכרמים אמר לזה לו הכרמים נמסרים בשועלים כלומר פרנסי 22, 24 הדור ומנהוגיו נמסרים ביד שועל זה גדר מזה וגדר מזה לוחות כידיהם מזה ומזה הדור ומנהוגיו נמסרים ביד שועל זה גדר מזה וגדר מזה לוחות כידיהם מזה ומזה בהם בחובים ואי אתה יכול לשלוט בהם
- לאלה תחלק הארץ לעומדים בערבות מואב אע״פ שעל יוצאי מצרים נאמר ונתתי 26, 53 אותה לכם מורשה צפה הק׳ שעתידות משפחות לכלות מהן כמפורש למעלה אמר מה אני מחלקה לבני אדם העומדים לכליה אלא אחלק לאלה העומדים על כורין.
- בחמשה עשר, לא הווכרו נסך המוספין ושמא מנהתה ונסכה האמור בתמיד 29,12 מוסב על כל עולות היום ולכן לא הטיל וי"ו במנהתה תהלה לדרוש לפי הדחק(?)
- לנסוך המים בחג. וכן ונסכיה נדרש אשתי עולות התמיד דבקר וערב 29, 18.
- 32, 17 Raschi's Erklärung bei uns לפני תנאם wird mit der Bemerkung צוני רי לחניה mitgeteilt.
- 33, 1 עשרים מסעות. כך כתב רבנו שמעיה והגיה אינו אלא י"ט.
- 33, 4 ומצרים מקברים. טרודים באבלם ולכך יצאו ולא נתנו לב לישראל לכך יצאו ביד רמה. Bei uns in Raschi nur מרודים באבלם, was aber auch in manchen Handschriften fehlt.
- 33, 55 ונראה לי לצנינים כצנה רצון תעטרנו המקפת את האדם משלש רוהות והרגומו מוכיח. So auch Raschi zu Josua zu 23, 13, während er für unsere Stelle eine andere Erklärung hat.
  - 5. Buch Mos.
- עובר את נהל זרד, בקרן זוית של ארין מואב כשפונה אדם מדרום לצפון עובר שי אותו נהר קשן ובא לו למזרה מואב. בך הגיה רבינו שמעיה תלמידו של רבנו שי d. h. שלמה יצחק, wie Raschi selbst in der ersten Zeit zu unterzeichnen pflegte; s. oben S. 6.

- מול בני עמון. לא כתב מול עד בני עמון מכאן שארצם בנגד פניהם היתה למעלה מול בני עמון לצד המזרה.
- 3, 10 Was bei uns in Raschi zu ילפי משושו מלכים 3, 24 ילפרי פשושו מלכים steht, wird hier als Glosse im Namen Schemaja's mitgeteilt, die in der Tat in manchen Handschriften fehlt.
- אשר הלק להם חלק אותם ולא לך כי הברילך.
- א מעם בלא על בלא הערות. התראות שמוהירים חקים גזירות עול בלא מעם הערות. התראות לבוא לפי השורה משפטים הראויות לבוא לפי השורה
- על פני. ישנו שני משמעות כל מקום שאני וכל זמן שאני ולא תאמר לא נצטוו 5,6 אלא לאותו הרור.
- 5, 21 בעב אליך בעב הראנו כמו ששאלנו ויגד משה את דברי העם על שאמר הנה אנכי בא אליך בעב הענן ואמרו רבותינו רצוננו לראותו אינו דומה שומע מפי שליח לשומע מפי מלך הענן ואמרו רצוננו והודיענו שבידו לחזק בריותיו לסכול כובד תוקף להראות עין.
- את כל אשר ידבר. לרכזת אף כל דברי הגביאות שיאמרו לנו בשמו כמ"ש ושמענו ועשינו ועל דא אמר מי יתן וגוי לי יאה אותו כאשר אמרו לקבל דברי שלוחיי ולשמור כל הומים לדורות הבאים ולפניז פסקו עשרת הדברות אמר לי לך אמר להם שובו לכם לאהליכם כלומר לכז לאבותיכם ואתה פה עמוד אחרי שדעתם נקבל ממך כמו מפי ואדברה וגי שם מסר לי שאר מצות ותורה שבעל פה ועליהם אמר משה אומר לכם היום ושמרתם לעשות, זאת המצוח מה שאפרש לפניכם ככל הספר הזה, ארץ זבת חלב ורבש מוסב על אשר אמרו ועל אשר ייטיב לך היינו מיבותא ושמע ישראל מוקף על ושמעת ישראל ושמרת כלומר הוי שומע ושומר מיבותא ושמע באזניכם .
- ואהבת. אילו האבות ואותיות אלו כאלו וכן צוה המקום אם לא תדעי לך חיפה במה תעבוד בוראך צאי לך בעקבי הצאן ותעבדנו באברהם שמצינו בו ומצאת את לבבו נאמן כיצהק שנעקד על גב המזבח ומשר את נפשו למות כיעקב שנדב ממונו למצות המקום כמ"ש עשר אעשרנו
- אשר צוה די אלהינו. והבן הכם שפירש דברו נכנס בכלל אתכם מה יאה להטעינכם 6, 20 מישאר אומה ומה ראיתם לקבל כל וה
- כי יסיר את בגך. אם על בתך לא תתן לבגו יאמר כי יסיר את בגך, אם על בתו לא תקח לבגך גאמר כי יסיר את בגך על כרחך בבן בתך הכתוב מדבר כשתתן בתך לבנו יסיר בגו את הגולד מבתך מאחרי ויוליכגו (לע"ו) ובן בתו אדם קוראו בגו אבל הגולד לבגך מן הגויה גוירת הכתוב היא שאינו מתייחם בך.
- 12, 21 מכאן לתורה בבעל פה שנאמרה למשה בסיני מכאן לתורה בבעל פה שנאמרה למשה בסיני עוד. Vgl. meine Raschi-Ausgabe z. St.
- תגשמת שבשרצים מלפא ודומות זו לזו בגוף ובלא ראות אבל עמלף אין לו לעז 14,16 ועמלף דרבנן משל לתרנגול ועמלף שהיו מצפין לאזרה נראה קלבא שוריין עוף בלא ראות והאומר עמלף דקרא מלפא אינו אלא מועה.
- 16, 22 אום אום אום אסור במות או היא בלאו שעת אשר שנא. אומר אני בעת שאני שוגאה דהיינו שעת אסור במות או היא בלאו

- נמצא בדברי רי קלונימוס הכי גרם כספרי ונחלה לא יהיה לו אילו נחלת חמשה בקרב אחיו אילו נחלת שבעה נחלת חמשה שבטים ונחלת שבעה שבטים ומתוך שמשה ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים כלכד שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי מנשה ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים ולחצי שבט מנשה נשבעה האחרים נטלו מאליהם אחרי מות יהושע מתוך כך הזכיר חמשה לבד נשבעה האחרים נטלו מאליהם אחרי מות יחושע מתוך כך הזכיר חמשה לכד משבעה האחרים נולו מאליהם אחרי מות יחושע מתוך כך הזכיר המשה לכד manchen Handschriften; s. noch oben S. 11.
- 18,21 לא תגור ממנו. מכל מה שיאמר עוד ויפחידך.
- . ואם ירחיב, כי תשמור. אם תוכה ירחיב ואז ויספת הרי המאו והם חסרו

22, 5 בכל שרין אשר יטמא לו כגון שמונה שרצים. באדם אשר יטמא לו טמא מת זב ומצורע. S. meine Raschi-Ausgabe, wo diese Lesart sich in manchen Handschriften findet.

> Da Schemaja vor und mit seinem Lehrer Raschi zusammen arbeitete, so können wir auf Grund dieser Glossen annehmen, dass wir bei manchen Stellen in den Schrift-Commentaren Raschi's, namentlich zum Pentateuch, eine zweite Stellen vor uns haben.

VI.

Den Anteil Schemaja's am Raschi - Commentar zum Jecheskel-Buche gedenkt Raschi selbst, wie oben (S. 10) gezeigt worden ist. In unserem Raschi-Text wird Schemaja in einer Glosse zu 42, 4 einmal erwähnt. Sicher aber rühren noch andere Erklärungen von ihm her, bei denen im Laufe der Zeit durch Abschreiber das äussere Kennzeichen mit 'n (תוספת) verwischt worden ist, besonders da, wo sie andere Zusätze, die sie mit מצרה einleiteten, einführten. Wenn ich eine Bemerkung zu 42, 11 in Cod. Berol. 122 richtig verstehe, hat Raschi selbst die Erklärung dort zu בארכן als von Schemaja herrührend bezeichnet; denn es heisst dort מארכן באר מרעתינו (³⁵ בי שמעיה ובתב מרעתינו (³⁵ בי שמעיה ובתב מרעתינו (³⁵ בי שמעיה ובתב מרעתינו בי מרעתינו (³⁵ בי מר מר מרעתינו מצאתי שמצא במקרא תרגום ולא ידעתי מה הוא fehlt in den Handschriften) מפי רבי שמעון מצאתי שמצא במקרא תרגום

ירושלמי בחשי מנית ופגג דחושלא שבגמרא (Joma 79) אנו שונים שעורים קלופים ואומר אגי מנית לשון מנות מאכל מזומן ואף לפי נקוד דגוש דרכו של יונתן לתרגם החיבה פעם משמעה ופעם מדרשה וכן תרגם וגם שם העיר המונה אנו נוקדים שם התיבה פעם משמעה ופעם מדרשה וכן תרגם וגם שם העיר המונה אנו נוקדים שם והמונה לא מפיק האי ותרגם אף לתמן יתרמון קשולי רומי קרתא דסגיאין איתרגישההא. ויונתן תרגם בחטי ריהוש ולא שמעתי מה בחטי מנית ופנג דחושלא וקילויה ופיי פירש שמעיה כמו שמצינו בתרגום ירושלמי בחטי מנית ופנג דחושלא וקילויה ופיי הושלא שעורים קלופים, מנית כמו אוכל מוומן כמו וימן להם המלך ואע"פ שנקוד דגש יונתן אינו חושש בכך פעמים מהפך התיבה למשמעה פעמים אמר הדרשה וכן תרגם מבי שמעון מצארי — weil man so gar nicht sagen kann — als ein Corruptel; zugleich ist auch die Erklärung selbst auf ihren eigentlichen Urheber Schemaja zurückgeführt,

Hieran schliesst sich die Erklärung des Samuel b. Perigoros, die bereits oben (S. 17) erwähnt ist; sie lautet: זי הר"ר שמואל בר פריגרום בחטי מנית חטים הגדלים ביער שרוף שקורין ארשיי"ן ומתוך שאותו קרקע קרקע בתולה שלא נעכד בה כחה גדול ושמנונית לתוכה לפיכך חטים הורועים בה יפים וגסים ביותר לפי שבל כח ושומן שבקרקע בתוכם ומה שתירגי יונתן חיטי רחוש מסייעני. שכן ביותר לפי שבל כח ושומן שבקרקע בתוכם ומה מתיבות ההפוכות על דרך שמלה שלמה תירגם אונקלום יער חורשא כמו רחושא והוא מתיבות ההפוכות על דרך שמלה שלמה עכ"ת.

Es lässt sich sogar ein Kriterium für Schemaja's exegetische Erklärungen aufstellen. Er bedient sich nämlich des technischen Ausdrucks אוביד, wo sonst שיים von Raschi gebraucht wird. Daher die Stellen bei uns in Raschi ihm angehören: zu Jerem. 22, 28 אורים, wo der Schluss bei uns אין זה כדי משיה לו לב מין הבירוש zu ergänzen ist. Auch 26, 10 אורים הביה לעיה לו לב מופצה Stellen fehlen auch in manchen Handschriften. Dagegon 22, 14 אורים הגיהו פוני אורים הגיהו פוני אורים הגיהו פוני אורים הגיהו פוני אורים הגיהו eine Erklärung, die weder Raschi noch Schemaja erfunden haben können.

ישמע ר' בשם ר' בשם ר' שמעתי משמן של ר' מנחם. Ebenso 27, 11 בשם ר' שמעתי משמן: dafür בשם ר', womit zugleich ein neuer Beleg dafür gegeben ist, dass Menachem b. Chelbo auch den Beinamen קרא wie sein Bruder Simon und des letzteren Sohn Joseph geführt haben.

VII.

Aus verschiedenen Zusätzen und Bemerkungen Schemaja's zum Talmud-Commentar Raschi's hebe ich hier ein Beispiel heraus, das uns zugleich zeigen wird, von welcher Bedeutung solche Aenderungen geworden sind.

In Megillah 17b wird erklärt, dass im Achtzehner-Gebet die Bitte um ein fruchtbares Jahr als neunte erscheint, den Brodvertheurern gegenüber, gegen die auch der Psalmist im neunten Abschnitte sich wendet, womit der Vers gemeint ist, den wir in unsern Ausgaben, Psalm 10, 15 lesen. Hierzu bemerkt Raschi בברשה תשיעית אמרה ואם תאמר שמינית היא אשרי ולמה רגשו נוים תרתי פרשתי היא. Hieraus resultiert: Raschi war es bekannt, dass die (heutigen) Kapitel 1 u. 2, ebenso 9 u. 10 ungeteilt vorkommen; nur bezüglich des talmudischen Hinweises auf einen neunten Abschnitt greift er nach dem Ausweg, dass hier die Teilung der Kapitel 1 u. 2 vorausgesetzt werde. Die Tosafot wenden dagegen ein, dass nach Ber. 10 gerade diese beiden Kapitel als zusammenhängend, mit אשר beginnend und ebenso schliessend, als ein ungeteiltes Kapitel genommen werden. Daher müsste man, um jenen talmudischen Ausspruch zu rechtfertigen, die Teilung des 9. u. 10. Kapitels voraussetzen. Aber es ist eine ältere Bemerkung in gleichem Sinne da, nämlich die des Schemaja 36), der im Raschi-Texte vorfand אשרי ולמה רגשו גוים חדא פרשתא היא conform des talmudischen Ausspruches in Ber. 10, wie er im Zusatz ergänzt הרא פרשתא גבי ייה und zugleich hinzufügt, אני שמעתים תשעה בלא היא שמעיי. Dem Zweifel an der richtigen Lösung macht aber eine dritte Lesart ein Ende. die der Verfasser des מנחת שי in der Einleitung zu den Psalmen mit den Worten anführt: האמנם בנסחת רש"י כ"י ישנה מצאתי לשון אחר והוא זה "וא"ת עשירית הוא אשרי ולמה רגשו גוים הרא פרשתא היא כראמרינן בכרכות גבי י"ח". So fasst es auch Samuel Edels auf, demnach Cap. 1 u. 2 ungeteilt, dagegen 9 u. 10 geteilt bleiben 87).

Im Raschi-Commentar zum Traktat Chagiga finden sich mehrere Zusätze, welche aus dem Münchener Codex in die Dikduke Soferim übergegangen sind, mit der Bemerkung מול מון 38). Diese Zusätze dürften Schemaja angehören, der so die Bemerkungen seines Schwiegervaters,

des Raschbam, einführt. Von Letzterem selbst ist ein Zusatz (S. 21a) da, eingeleitet mit den Worten ואני שמואל בורי מאור בך בירשתיה מדעתי זעיקר pehört wieder Schemaja an, der dann fortfährt: השיב רבינו לרי מאיר התנו, womit er Raschi meint, den Schemaja immer רבינו חפוח, der die Antwort an dessen Schwiegersohn R. Meir gerichtet hat.

Einen selbstständigen Commentar Schemaja's bieten unsere Talmudausgaben zum Traktat Middoth, der überschrieben עם פירוש הר (מנוחתו-כבור) שמעיה אשר פתר לפני רבינו מני כב (מנוחתו-כבור) schon mit der ed. pr. dieses Tractats demselben als integrierender Teil angehört. Schemaja führt (Bl. 36b) seinen Lehrer mit den Worten an: הבי דבינו וכור למוב יפה יפה מה על המקרא על המקרא, was sich auf Raschi's Erklärung zu Jech. 41, 23 bezieht. Er führt ihn ferner (Bl. 35b) an: אָרָ רבינו לא עמר במדה זו, was mir fraglich erscheint, da Raschi in Jech. c. 43 an der betreffenden Stelle keine Unsicherheit in der Erklärung äussert. Bl. 36b. erwähnt Schemaja noch einmal Raschi ולפי החשבון הנבוא צריך רבינו מנחם ג"ב u. s. w. וכן הגיה רבי Dafür heisst es allerdings richtiger in einer Variante ולבי womit sicher Menachem b. Chelbo gemeint ist. Weiter unten heisst es: בד השיב לי רבינו ולחבירי. Inwieweit diese Verweisungen auf den Commentar Raschi's zum Jecheskel sich beziehen, kann nur aus einer kritischen Vergleichung der Kapitel 41 bis 43 mit Handschriften und zugleich mit Raschi's Sendschreiben nach Auxerre (s. oben S. 10) ersichtlich werden. Für mich liegt dies aber ausserhalb des Bereichs meiner gegenwärtigen Untersuchungen.

S. 34 b u. 35 spricht Schemaja in der Redeweise seines Lehrers, wenn er schreibt: מומות לא ידעתי לשונו oder ידעתי לשונו, ferner לשון, ferner לשון, ferner לפרש עודעת איני יודע לפרש. Ueberhaupt zeigt er in der Auslegung und Erklärung ganz den Methodengang seines Lehrers, von dem wahrscheinlich der Grundstock oder wenigstens der Entwurf herrühren mag.

Ueber handschriftliche Zusätze zu diesem Commentar werde ich im Anschlusse an die Excerpte aus der Handschrift Cod. Bodl No. 191, welche weiter unten folgen werden, näher eingehen.

VIII.

Merkwürdig ist es, dass Raschi seinen eigentlichen Lehrer in der Schrift-Exegese, nämlich R. Jacob b. Jakar (nach Pes. 111)⁴¹) niemals in seinen Commentaren zur Schrift erwähnt. Ohne Zweifel hat er manches von demselben an- und aufgenommen, ohne ihn weiter

zu nennen. An diesen Lehrer, wie auch an R. Menachem, nämlich b. Chelbo 42), hat man wol oft zu denken, wenn Raschi in den Schrift-Commentaren mit יש פותרים, ואני שמעתי die Erklärungen Anderer einführt.

Die Quellenkunde für Raschi's Erklärungen hat sehr oft einen bedeutenden Werth für den Ursprung wie für das Verständnis der entlehnten Stelle. Aus diesem Grunde habe ich auch in meinem Raschi-Werke der Auffindung dieser Quellen mit ganz besonderem Fleisse mich zugewendet. Ich hoffte, in der vorliegenden Abhandlung mein gesammeltes Quellenmaterial auch für die anderen Bücher der Schrift zur Darstellung bringen zu können. Allein eine solche Arbeit liesse sich doch nicht in den Rahmen dieser Abhandlung bringen. Daher ich für diesesmal davon Abstand nehme, dagegen aber schon jetzt einiges hiervon zur näheren Betrachtung führen möchte.

Haggada. So hoch Raschi auch die Bedeutung der Haggada für seine Schrift-Exegese hält, so unterscheidet er doch wesentlich die Haggada im Talmud von der in den gesammelten Midraschim. Nur für jene, nicht für diese, gebraucht er die Bezeichnung רבותינו אמרו באגדה oder חבותינו אמרו באגדה, was charakteristisch genug für seine Auffassung des Midrasch erscheinen muss. Die בעלי אגדה will er nicht nomine בעלי אגדה anführen. In Jes. 12, 1 setzt er sogar dem ורבותינו פירשו אנדה אומר entgegen diesen von mir aufgestellten Kanon sprechen sollten, so ist die abweichende Citatform auf Rechnung der Abschreiber zu setzen.

Bei aller Vorliebe für die Haggada bemüht er sich doch, aus derselben eine Auswahl zu treffen, um der natürlichen Auffassung des Schriftwortes — dem Standpunkte seiner Zeit gemäss — möglichst Rechnung zu tragen. Er tritt bald im Beginne seines Pentateuch-Commentars mit einer hierauf bezüglichen Erklärung hervor, die wie eine Einleitung zum Ganzen sich anhört. Denn er sagt 1. Buch Mos. c. 3 V. 8 אומן לא בארו אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא Diesen Kanon wiederholt er zum öftern in seiner Exegese.

Ist es ihm auch lieb, Ps. 64, 1 zu zu erklären: ויפה נופל כל לשון, so ist er wiederum offen, Ps. 68, 37 zu sagen: אין לבי אין לבי . Jes. 26, 11 verwirft er die haggadischen Deutungen, weil sie gegen die Satz-Construktion und die Accente streiten מיושבים או על דקדוק הלשון או על סדר המקראות והוצרכתי לבאר אוהנה על אופני. Einen anderen Kanon für seine Exegese hat sich Raschi nach dem Talmud gebildet, indem er sagt (z. B. 1. Mos. 33, 20; 2. Buch

Mos. 6, 9) ודברי תורה כפטיש יפוצין סלע מתחלק לכמה ניצוצות. In einem Bescheide, abgedruckt in Goldberg's הבש מטמונים Bl. 5a sagt er דבר Bl. 5a sagt er הבש מטמונים Bl. 5a sagt er דבר Bl. 5a sagt er הבש מטמונים Bl. 5a sagt er דבר בשוטו. Der Satz kommt aus Sab. 88b, auch Sah. 34 und besagt, nach der Auffassung Raschi's "wie den Hammer der Felsen zerschmettert", wohingegen die Tosafot daselbst verstehen wollen "wie der Hammer den Felsen zerschlägt."

Seitdem der unermüdliche Salomo Buber, der Pfadfinder auf dem Gebiete der Midrasch-Texte, uns die Wege für die Haggada durch seine lichten Editionen geebnet hat und seinem Beispiele L. Grünhut in Jerusalem in den mit vielem Fleisse und anerkennenswerter Gründlichkeit folgt, sind uns oft die Primärquellen für vieles bei Raschi bekannt geworden,

Gleich der erste Anfang in den Commentaren giebt uns einen vorzüglichen Beleg dafür.

Raschi beginnt im ersten Buche Mos. mit den Worten אמר ה u. s. w. יצחק לא היה צריך להתחיל. Zu allen Zeiten hat man vergebens nach der Quelle dieses Ausspruches gefragt, bis man später auf den Gedanken kam, Raschi habe mit der Anführung dieses Namens seinen eigenen Vater verewigen wollen, weil dieser kein Gelehrter gewesen, um sich selbst durch eigene Geistestätigkeit bekannt machen zu können. Man wandte aber dagegen ein, dass Raschi etwas talmudisches im Namen seines Vaters im Commentar zu Aboda Sarah 75 אשון אבא מורי מנוחתו בבוד" anführe. Allein diese Stelle (wie vieles Andere in diesem Commentar, wie auch in dem zu Niddah) rühren von Raschbam her 43), bezieht sich somit nicht auf den Vater Raschi's. Daher habe ich in meinem Raschi-Werke den Ursprung dieser Erklärung nur aus einer Secundärquelle, im Jalkut nomine Tanchuma nachweisen können. Heute liegt die Sache anders, indem wir aus Buber's Tanchuma ersehen, dass der Ausspruch aus diesem Midrasch stammt, Grünhut hat dann diese Stelle mit dem im Jalkut Machiri zu den Psalmen vorkommenden Citat verglichen. So sind noch viele Erklärungen bei Raschi, deren Ursprung jetzt im Tanchuma ed. Buber nachgewiesen werden können. Aber noch bleiben Stellen zurück, bei denen man vergebens nach der eigentlichen Quelle forscht, weshalb man der Vermutung Raum geben muss, dass unsere beiden jetzt gedruckten Ausgaben des Tanchuma aus dem älteren, verloren gegangenen Jelamdenu geflossen sind. Vorzüglich vermisst man im Raschi-Commentar zum 2. Buche Mos. die Quellen für verschiedene Erklärungen, von denen hier einige folgen mögen.

Die Mitteilung Raschi's c. 10 V. 10, die er mit den Worten מכוכב אדר שמעתו einleitet und dann folgen lässt כוכב אדר שמעתו erfolgt zu Jos. 5,9 im Namen des R. Mose ha Darschan, wofür in den Handschriften richtiger 45) Jehuda ha Darschan genannt wird, den Raschi auch in Jerem. 31,21 in gleicher Weise citiert. In meiner neuen Raschi-Ausgabe konnte ich aber auf Jalkut zum 2. Buche Mos. §. 391 nomine Bereschit Rabba hinweisen, wo allerdings in unseren Ausgaben dieses Midrasch's nichts hiervon zu lesen ist. Aber jetzt liegt uns die beachtenswerte Recension des Midrasch's zum Hohenliede durch den Sammel- und Forscherfleiss L. Grünhuts vor uns, und dort S. 15a finden wir die Primärquelle dieser Haggada, aus der wol auch Raschi's Gewährsmann geschöpft haben mag.

Auch noch eine andere Stelle bei Raschi, nämlich zum 5. Buch Mos. 4, 35 (בתה להם ז' רקיעים), für die man bis jetzt keine Quelle nachweisen konnte, findet sich in diesem Midrasch, s. dort Bl. 2b.

In Erubin 61b wird eine Höhle des Zidkijahu erwähnt — weiter nichts. Raschi aber an vier Stellen seines Schrift-Commentars, nämlich 2. Buch der Könige 25, 4; Jirmeja 39, 4 u. 51, 7; endlich Jech. 17, 20 weiss näheres aus einer nicht angegebenen haggadischen Quelle, indem er von dieser Höhle schreibt: מערה הוה לו בערבות יריהו ווצא דרן לפניהם על גג המערה והם רודפים הביא צבי אהר לפני חיל כשרים והולך לפניהם על גג המערה והם רודפים אותו וכשיצא צדקיהו מן המערה בערבות יריהו ראוהו יוצא ותפשוהן.

So habe ich für Raschi's Worte im 2. Buche Mos. 2, 23 וימת מלך מצרים. נצטרע והוה שוחט תנוקות ישראל ורוחין ברמם in meiner neuen Raschi-Ausgabe nur auf die Parallelen im Jerus. Targum, in Schemot Rabba z. St. und im (historischen) הישר hinweisen können, die Raschi aber entschieden nicht gekannt, daher als Quellen nicht benutzt hat. Es lässt vermuten, dass hier eine ältere Tanchuma-Stelle zu Grunde liegt⁴⁶). Ebenso früher 2, 12 וורא כי אין איש. לצאת ממנו שיתגייר, wo ich wiederum nur auf das Jerus. Targum u. Jalkut nomine Abchir als Parallelen, nicht aber als Quellen hinweisen konnte.

Das Jerus. Targum zum Pentateuch kann nicht mehr, wie ich noch bei der ersten Ausgabe meines Raschi-Werkes S. 373 anzunehmen geneigt war, als eine Vorlage für Raschi betrachtet werden. Bei der jetzt erweiterten Midrasch-Literatur lassen sich für Raschi andere Quellen nachweisen, und, selbst wo diese noch fehlen, können Targum und Raschi nur als von einander unabhängige Parallelen neben einander angesehen werden.

Raschi nennt niemals das Jerusalemische Targum zum Pentateuch.

Wenn man hiergegen Raschi zu Gittin 8a vorführen wollte, wo es heisst ובתרגום ירושלמי מתרגם הר הדר טורי אמנון, so ist folgendes entgegenzustellen. Die Lesart in dem uns vorliegenden Targum lautet: שומנוס אומנוס; vgl. andere Lesarten für diese geographische Bezeichnung im personen ed. Luncz S. 249 Note 1. Dort S. 144 wird obige Raschi-Stelle abweichend citiert סמנוס ברו ליה סרי ליה שרי סמנוס Dieses קרי ליה שרי ירושלמי קרי ליה שרי סמנוס berechtigt zu der Annahme, dass ursprünglich בתרגום stand und die Abschreiber hieraus ובתרגום gemacht haben. Die Bezeichnungen für den Berg im Talmud Jeruschalmi aber verzeichnet ebenfalls die oben erwähnte Note. So steht auch bei uns in Raschi fälschlich ירושלמי הרגום הרגו

Es bleibt nun noch den gegenteiligen Beweis zu widerlegen, den man bei Raschi in B. Mez. 21 finden könnte, in den Worten במו מאלמים ומתרגמינן בירושלמי מכרכן כריכן. Es kennzeichnen sich aber diese Worte als der Zusatz eines unwissenden Schreibers, da die richtige Lesart in diesem Targum מברכן פרובין lautet, was Raschi selbst aus dem Citat im Anfang des Bereschith Rabba (s. das.) sicher gewusst haben dürfte.

Das Citat ובתרגום ירושלמי in Raschi zu Jech. 3, 9 für das Wort יצור im 5. Buch Mos. 8, 15 gehört einem Zusatz an, der bereits bei uns als solcher bezeichnet ist.

Auch das Targum zu den Hagiographen war Raschi nicht bekannt, worüber folgende Beweise:

Die Stelle im ersten Buche Samuel's 11,8 aus dem Targum der Proverbien gehört Raschi nicht an; sie fehlt in verschiedenen Handschriften und ergiebt sich überdies als ein aus dem Wörterbuche Kimchi's (vgl. dort s. v. حرح) in den Raschi-Commentar hineingetragener Zusatz.

Die Stelle in Megilla 13b bezieht sich nicht auf das eigentliche Targum zum Buche Ester, vielmehr auf das in Midrasch-Manier abgefasste Targum Scheni (vgl. das. c. 2 V. 5 mit Raschi in Megilla 13b), welches Raschi bereits im 5. Buche Mos. 3, 4 mit Targum Jeruschalmi benennt.

Der Pseudo-Commentar zu Taanith 18a führt wol das Targum zu den Psalmen an; dies geschieht aber von Raschi selbst in Rosch-Hasch. 19 Schlgw. הבניט nicht.

Endlich fällt auch der Beweis aus Chagiga 22b, da die Stelle im Münchener Codex nicht anders als ויצכם. ויושים lautet. Ein Späterer hat dies erweitert, sodass man nun im gedruckten Commentar liest: ויצבט לה קלי תרגום ויושים לה

Hierbei muss nachdrücklich auf eine andere Stelle in Ruth 4, 1 hingewiesen werden, wo Raschi zur Erklärung des מתורגם die gleichlautende Stelle in Sam. l 21, 3 heranzieht und erklärt מתורגם, weil ihm das Targum zum Ruth-Buche nicht vorlag.

Würde Raschi das Targum zu den Hagiographen gekannt haben, so hätte er oft Gelegenheit gehabt, dasselbe gleich den anderen Targumim ebenfalls anzuführen. Es sei nur auf Berachoth 43b hingewiesen, wo Raschi aus den אינרקום הבעלת השרון, während der Aruch diese Erklärung aus dem Targum zur Schriftstelle im Hohenliede 2, 1 anführt.

Auch in Ber. 18b würde Raschi nicht sagen למבל לקריו, da das Targum zur Chronik I 2, 22 die מבילה richtiger wegen der Verunreinigung durch die Berührung mit einem todten Gewürm motiviert. Vgl. hierzu die Randbemerkung R. Jesaja Berlin's zur angeführten Talmudstelle.

Im Raschi-Commentar zu den Psalmen sind demnach einige Citate richtigzustellen⁴⁷).

Cap. 12, V. 7 ווה הרגם יונהן befindet sich in einem Zusatz, der schon in unseren Ausgaben mit מאייא kenntlich gemacht ist. Uebrigens lautet das betreffende Targum anders.

Cap. 74 V. 19 תורים ובני יונתן תי לשון תורים ובני יונת ist schon früher als ein Corruptel bezeichnet worden. Man muss dafür lesen: תורף. תור שלך ויונתף, לשון תורים ובני יונה oder wie in Cod. Berol. No. 33 תורף. תור שלך יונה תרגמה לשון תורים ובני יונה.

Cap. 83 V. 11 רון דמן. ובל מפוזר חיי , was mit dem Targum bei uns nicht übereinstimmt. Raschi zielt aber auf 2. Buch d. Könige 9, 37, wo er sagt כדמן. תרגומו כובל.

Hiernach wird man in unseren Raschi - Commentaren folgende Indices zu corrigieren haben: Gittin 67 ניט שמים ist für מתהלים ניט שמואל בי כ"ב lesen שמואל בי כ"ב; Baba K. 21 für שמואל בי כ"ב ב"ב Baba B. 5 עלה ליו היות מואל אי ז' chulin 126 מיוב ב"ז, für ההלים י"ד עורעם; Chulin 126 מיוב כ"ז ל"ז, für מיוב כ"ז ל"ז בע verbessern ויקרא כ"ז ל"ז.

IX.

Gross erscheint Raschi in der Art und Weise, wie er versteht, den empfangenen Stoff zu bearbeiten oder auch zu widerlegen, noch grösser aber ist er da, wo er von seinem eigenen Geiste mitteilt. Mit offenem Blicke durchdringt er den oft dunkeln Gang im tiefen talmudischen Schacht, um in knappem Ausdruck, manchmal nur mit einem Worte, die Situation klarzustellen. Wo es aber ihm nötig erscheint, spart er auch nicht an Worten, und wird ausführlich, um jeden Zweifel zu heben und mit Erkenntnis das Verständnis zur unbestrittenen Wahrheit zu führen.

Der Volksmund hat für dieses wie für jenes ein Sprichwort geschaffen. "In Raschi's Zeiten hat ein Tropfen Tinte ein Goldstück gekostet", damit soll Raschi's präcise Ausdrucksweise bezeichnet werden. Dagegen "Er schreibt Raschi's בתב" soll besagen, der Styl ist weitläufig, wie er Raschi eigen war⁴⁸). Der Sachverständige wird aber hier wie dort die Schreibweise Raschi's zu erkennen wissen, sodass er sich zu dem Urteile berechtigt, zu behaupten "das ist nicht Raschi's לשנון." Allerdings vindiciren sich manche das Recht zu solchem Urteile, aber oft mit Unrecht. Simon Blumenfeld klügelt aus Raschi's Worten Gematria's hervor, welche die Erklärung Raschi's mit dem betreffenden Schriftworte durch eine und dieselbe Gematria identificieren soll49). Mose Kunitz bemüht sich, Raschi als Kenner des Sohar darzustellen, was aber von Jehuda Löwinsohn abgewehrt wird⁵⁰). David Pardo sieht in Raschi den speziellen Kenner der Geheimlehre, der vom heiligen Geist umschwebt wird51). Gegen solche und ähnliche Auswüchse erhebt Chija de Lara seine warnende Stimme⁵²).

R. befleissigt sich, wie bereits erwähnt, einer deutlichen, klaren Schreibweise, die nur zu oft durch die Abschreiber gelitten hat. Dieselben haben besonders die Satz-Construction und die Wortfolge im Satze geändert, dadurch, dass sie mehrere Wörter auf einmal, sozusagen in die Feder genommen haben, wodurch sie das erste Wort zuletzt und das letzte Wort zuerst gesetzt haben. Bei meiner neuen Raschi-Ausgabe habe ich mich vielfach bemüht, nach Einsicht in die correktesten Handschriften den ursprünglichen Raschi-Styl möglichst wieder herzustellen.

Raschi liefert verschiedene Beiträge zum Wörterbuch der neuhebräischen Sprache, die bei aufmerksamer Beobachtung seiner Schreibweise sich ergeben.

Sota 14 b oben bedient sich R. des Ausdrucks Dieser Form kann nur eine Radix במה zu Grunde liegen, während dem auszudrückenden Begriffe nur בוח entspräche. R. dürfte an das unmittelbar

Hieran reihe ich noch einige andere Belege: אהליות Ps. 119, 5; מלקודים 4. Buch Mos. 14, 36, worüber näheres in meiner neuen Raschi-Ausgabe erfolgt; לרבות כל השבות, Alles, was wiederzugeben ist, Baba K. 7. ליקרב Erubin 54 Schlgw. ישתרל עם הגברי

R. liebt es auch, biblische Phrasen und talmudische Redensarten bei seinem Styl musivisch zu verweben. So z. B. 1. Buch Mos. 19, 20 מה יום So z. B. 1. Buch Mos. 16, 22 מה יום aus Koh. 9, 14. 2. Buch Mos. 16, 22 מה יום nach B. Mez. 59b. Ebenda 30, 29 יוםר המלך aus Ester 1, 18. 5. Buch Mos. 32, 40 מער מען היות לה ברק hach Jech. 21, 15; Hosea 8, 9 מערם מורה ממערם aus Jirm. 22, 26; Chulin 116b מערם מצפו רוה קשנים aus Psalm 103, 12.

Gewisse Redensarten sind, durch Raschi eingeführt, constant geworden, wie ich bereits in meinem Buche "Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter" S. 137 durch einige Beispiele nachgewiesen habe. Ich füge hinzu:

מכר של אמת als Bezeichnung für die Liebestat gegen Verstorbene, ist erst durch und seit Raschi hierfür typisch geworden. Raschi hat nur den Midrasch zum 1. Buche Mos. 47, 29 vor Augen gehabt, wo aber nicht ganz dasselbe gesagt ist 58).

Wie R. aus dem speziellen Falle mit Achan (הטא ישראל) in Sanh. 44 den halachischen Kanon אנפשי ישראל הוא entwickelt und für verschiedene religionsgesetzliche Fragen zur Anwendung gebracht hat, habe ich bereits früher und zwar in meiner Schrift "Zur Charakteristik Raschi's" S. 12 näher feststellen können.

Ein weiteres Beispiel findet sich überall da, wo R. die beiden Begriffe בן נבר ערל zu unterscheiden hat, wie im 2. Buche Mos. 12,48), und R. jedesmal für שמתו אחיו מחמת מילה die nähere Definition mit שמתו אחיו מחמת מילה folgen lässt. Die Tosafot in Seb. 22 machen bereits hierauf aufmerksam

und teilen zugleich mit, dass Rab. Tam gegen diese Erklärung opponiert habe. Aus der Mechilta, soweit sie uns heute vorliegt, hat R. seine Definition nicht geholt.

Zu dem, was oben S. 27 über die Einleitung Raschi's für sein exegetisches Verfahren gesagt ist, sei noch darauf hingewiesen, dass er eine spezielle Einleitung im Commentar zum Hohenliede giebt. Auch zu Secharjah leitet er seinen Commentar mit den Worten ein: גבואת זבריה סתומה היא מאד כי יש בה מראות דומות להלום הניתן לפתרון ואין אנו נבואת זבריה סתומה היא מאד כי יש בה מראות דומות להלום הניתן לב ליישב יכולים לעמוד על אמיתת פתרונו עד יבא מורה צדק, ולפי היכולת אתן לב ליישב יכולים לעמוד על אמיתת פתרונו עד יבא מורה צדק. Vgl. noch dort seine Worte zu 5,11 u. 11,13. Jech. 42,3 ruft R. die merkwürdigen Worte aus: שהראוני מן השמים.

Einige Einzelheiten aus seinen Commentaren mögen hier Aufnahme finden:

Einen gewissen Humor verrät Raschi zu Spr. Sal. 22, 31, wenn er das כי יהן בכים עינו in den Worten כי יהן בכים ייהן בכים עינו dahin erklärt: כבים בחיב כלומר הישותה גותן עין בכום והחגוגי בביםו של זה also der Trinker sieht auf's Glas, der Schenkwirt aber auf des Ersteren Geldbeutel. Aber Raschi's Erklärung stammt aus dem Midrasch Vajikra Rabba c. 12. An die Scala des Sängers erinnert R. in Amos 6,5 bei der Erklärung für הברו מנהם הברו שהמשורר ע"פ כלי ומר מחתך את הרבור עם ופרט כרמך ורואה אני את דבריו שהמשורר ע"פ כלי ומר מחתך את הרבור בפרוטרוט הכל לפי נעימות קול הכלי להגביה ולהגמיך.

Raschi kennt nicht allein den Ausdruck Trop für נעימה in Kidduschin 71, sondern auch den Plural hiervon mit Tropen nach einer handschriftlichen Lesart⁵⁴) in Raschi zu Megilla 3.

Wie an den Vogel Phönix erinnern Raschi's Worte in Ps. 103, 1 התהדש כנשר נעוריכי. ויש מדרש אגדה על מין נשר שכשמוקין הזר לנערותו. So oft von Tierstimmen die Rede ist, entwickelt R. eine reiche Terminologie für die verschiedenen Bezeichnungen. So z. B. Chulin 53 מקרקרין. גועות דלשון צעקת ארי להור ולשון צעקת כל בהמה להור דלשון צעקת ארי להור ולשור וערוג לאיל וצהל לכום וצפצוף לעופות כמו בלשון עברית נוהם לארי וגועה לשור וערוג לאיל וצהל לכום וצפצוף לעופות. Vgl. hierzu auch Raschi zu Joel 1, 20.

Als ein Wort aus seiner Zeit muss uns Raschi's Wort zu Jes. 53,9 gelten: ואת עשיר במתיו. ולדעת המושל מסר עצמו בכל מבירת לעשות רעה מיני מות שגור עליו על לא רצה לקבל עליו כפירה לעשות רעה Es ist die einzige Stelle aus Raschi's Commentaren, die auf die Verfolgungen in

jener Zeit des ersten Kreuzzuges anspielen. Nur in den von ihm verfassten Selichoth finden sich ähnliche Reminiscenzen, s. bei Zunz Literaturg. S. 252.

In den Worten Raschi's zu Ps. 49, 11 בחכמים נאמר מיתה שאינם בקודים מתים בעודיין אלא הגוף בלבד ובכסיל ובער נאמר אבידה שהגוף והגשמה אבודים möchte man die Stimme des Rambam heraushören. Ebenso zu Ps. 55, 14 die Worte האוף הרפת האוף בי האדם קשה עלין הרפת האוף מאויבו ולא יועל להסתר מאויבו וכל להסתר מאויבו ולא יועל להסתר מאויבו בהגידו לו את klingen an die Redeweise der "Perlenauswahl" an.

Diese kleine Probe möge zu einer besondern Anthologie aus Raschi's Commentaren anregen.

Χ.

Von dem, was durch alte Schreib- und Druckfehler gegen den Text der Raschi-Commentare versündigt worden ist, kann man sich leicht eine Vorstellung machen, wenn man nur jede beliebige Seite in den Dikduke Soferim Rabinowitsch's nach den vorgeführten Einzelheiten näher betrachtet. Vorzüglich hat die unrichtige Setzung der zwei Punkte oder die gänzliche Weglassung derselben am Schlusse des zur Erklärung gebrachten Schlagwortes zu Missverständnissen geführt. Oft ist aus diesen zwei Punkten ein i entstanden und hierdurch sind zwei aufeinander folgende Erklärungen zusammengeflossen, in Folge dessen Discussionen ohne Zahl und ohne Ende hervorgerufen worden sind.

Oft entstanden Fehler, aber auch schon in den Abschriften, durch die irrtümliche Vertauschung einzelner Buchstaben im Worte. So konnte es kommen, dass man in Pesachim 59b oben immer בפר statt כתר las 55), was trotz der Note in Dikduke Soferim zur Stelle in der neuen ed. Wilna nicht berichtigt worden ist. Warum man auch in dieser Edition in Raschi zu Erubin 56 in der vierten Zeile vor dem Schlusse der Seite noch immer 127 gedruckt hat, ist unbegreiflich, da es doch ganz sicher דנולו heissen muss. Wie נו in b in Handschriften oft zusammenfliesst, kann man sich leicht überzeugen. Uebrigens liest man in Cod. München ganz correct ישבתי הרובא דועולו – Im Commentar zum 1. Buche Samuel 15, 33 hat die gedruckte Erklärung וישסף, התכן לדי Viele irre geführt zu lesen החבו לשם, daher in den Handschriften ausdrücklich החבו לשם! ⁵⁶) Von verschiedenen Irrtümern durch die Verwechselung von einzelnen Buchstaben im Worte giebt meine Raschi-Ausgabe sehr viele Beispiele, worauf ich noch besonders in der Vorrede S. X Note 12 hingewiesen

habe. Ich zeige noch hin auf Jech. 16, 39 wo בימוסיך für בימוסיך zu lesen ist; Cod. Berlin No. 935 liest במותיך. Ersteres ist wie מבוש מבן שהצבה in Ab. Sarah 47b aufzufassen. In Raschi zum 1. Buch Mos. c. 12 V. 11 liest man schon in vielen Handschriften עד עכשיי אלא חבור בה מתוך צניעות שבישניהם haben. In meiner neuen Ausgabe des Raschi-Werkes wird man eine bedeutend grössere Anzahl von solchen Metathesen finden.

Wie ein solcher Schreibfehler sogar zu einer falschen Auffassung im praktischen Ritus geführt hat, zeigt die Vorschrift im שבלי לקם § 64, wo es heisst יוש משימין בו מעם חומר או גרורת לבנה וכר למים Man lese hierüber im ווש משימין בו מעם חומר § 473 nach, wo nachgewiesen wird, dass dies aus einer falschen Leseart in Raschi u. Raschbam zu Pesachim 116 entstanden ist, da man שבותשין statt והרוסת שבותשין elesen hat und zerriebene Scherben für הדומת שהמהשין empfahl.

Einen besonders argen Fehler haben die Drucke bei uns eingebürgert, nämlich בלעו mit zwei Ueberstrichen, wodurch eine (vermeintliche) Abbreviatur für בלשון עם זר oder בלשון עם זר sich herausgebildet hat.

Es ist dies aber ganz unrichtig.

Das talmudische לען סלפין bezeichnet nur die griechische Sprache. Raschi's Vorgänger fingen an, diese Bezeichnung auf das Französische, ihre Landessprache, zu übertragen. In den ältesten Handschriften wurde dafür בלען woraus dann der Irrtum בלען floss. Bei Raschi hat sich diese Bezeichnung fest eingebürgert, wie er auch Jes. 33, 19 erklärt שאין הלועו אלו האומות שאין במו לאון הלועון הלועום לשון הלועום לשון הלועום לשון הלועום לשון לען הבמים הוא in Chulin 8a; ferner לשון לען הבמים hab. 145b; Ab. Sarah 4b und öfters; מלעון הלועון; יש לועון; אין לו לען; בלען בלען הלועון; יש לועון; אין לו לען; בלען בלען.

Auf jüngere Zusätze, wie z.B. in Sukka 46b und auf die durch Sal. Luria hervorgerufenen Aenderungen in den Raschi-Commentaren gehe ich natürlich hier nicht ein. Nur im Voübergehen sei bemerkt, dass auf dessen Rechnung auch die (unverständliche) Die vielen Zusätze im Commentar zum Buche Jecheskel, mit שמצים gezeichnet, und andere vermeintliche Emendationen sind seit der ed. Frankfurt a. O. 1730 auf uns gekommen, wie es aus der Bemerkung dort hervorgeht. Auch der Commentar zu den Psalmen hat in gleicher Weise viele Interpolationen erlitten, die nicht immer durch hinzugefügtes משמר oder מצארו als solche kenntlich gemacht sind.

Verschiedene Incorrectheiten und Fehler im Talmud-Commentar Raschi's lassen sich durch den richtigeren Wortlaut in den Parallelstellen feststellen und verbessern. So hat man in Chulin 87a für nach Sukka 33a 58) zu emendiren: בי לא נתגלה Ein vorzügliches Correctiv für unsichere Stellen im Raschi-Commentar bietet sehr oft für halachische Stellen eine Vergleichung mit dem beim Rif beigedruckten sogen. Raschi-Commentar und für haggadische Stellen der von Chabib im En Jacob beigegebene Raschi-Commentar, zumal in der ed. pr., der gute Handschriften aus der Bibliothek Benvenisti's (s. oben S. 15) zu Grunde liegen.

XI.

Die Handschrift No 191 in der Bodleiana enthält das Fragment eines Commentars zum Tractat Tamid, der mit dem Worte הגרה אום אום בעולם שבעוך מרבים unserer Ausgaben an beginnt und mit den Worten שלום בעולם שבעוך מרבים לואי, demnach gegen Ende des vierten Perek, endet, zugleich mit dem Schlussvermerk הדרן עלך פירקא. סליק מסכת תמיד מפרישת הדי שמעיה Doch sind die hier gesperrt gedruckten Wörter von anderer Hand hinzugefügt. Leider ist das meiste bereits unleserlich; doch konnte ich aus den Proben, die mir abschriftlich vorliegen, constatieren, dass sie fast ganz mit dem Commentar, den die neueste Wilnaer Ausgabe unter dem Namen des Rab. Gerschom bietet, übereinstimmt. Somit muss ich es aufgeben, hier zu einem sicheren Resultate zu gelangen.

Auf dieses Fragment folgt ein zweites, mit der Ueberschrift פירוש למבתא מדות מדי שמעיה וול, ebenfalls von anderer Hand geschrieben. Es sind Erklärungen zum 1. Perek, am Schlusse noch etwas zum 4. Perek, alles ganz verschieden von dem gedruckten Commentar Schemaja's zum Traktat Middoth. Immerhin schien es mir wert, diesen bisher unbekannten Commentar hier zum Abdruck zu bringen, für den ich einige Hinweisungen beifüge, wie auch die Zeichensetzung, und zugleich die Schlagwörter, auf welche sich die Erklärungen beziehen, durch den Druck hervorhebe.

Ein weiteres Eindringen in diese schwierige Materie bleibe nunmehr den Fachgelehrten überlassen.

Das Fragment bezieht sich zumeist auf den ersten Perek, für den nach den ersten Worten auch eine Gemara vorhanden sein soll, was sonst ganz unbekannt ist. Uebrigens möchte man in der Tat diesen Commentar eher als einen solchen zur Gemara und nicht zur Mischnah halten. Der darauf hinfolgende Hinweis שמחה בבר ביי אוחה בשמח würde, wenn die Abkürzung von ברשחי sein soll, auf des Verfassers Commentar zu Tamid sich beziehen. Wollte man aber die ganze erste Zeile (bis zum Worte מוחד ungetrennt lesen, müsste man בירש lesen und auf den Traktat Tamid selbst beziehen, was aber in stylistischer Beziehung nicht einwandsfrei bleibt. Der Text lautet:

ולית לה גמרא כי אם בפרק ראשון. בשלשה. כבר פיי אותה בתמיד. אחד לשכת הקרבן ה"ג אחת ללשכת") הפרכת ואי ללשכת") בית הכפורת דהיינו י"א שהיה אחורי בית קדשי הקדשים. ²)

שם לשכת אחת. איש הר הבית. גדול הר הבית.") טדי כדל"תוכן נורם בערוך.
שער המזרח שעליו צורת שושן הבירה. במנחות פיי פי שתי הלחם") שתהא אימת
מלכות עליהם") שתהא תחת מלכי פרס ואיכידאי להודיע מהיכן באו שנעשה להם ניסים
בשושן מהמן"), שבו כהן שורף את הפרה ופרה וכל מסעריה יוצאין להר
המשחה. לפיכך היו מושכין ומוציאין את הפרה עצמה להר המשחה דרך הר הבית
שהכהן היה הוא עצמו בהר הבית שבעת ימים קודם שריפת הפרה כלשכת אחת שהיתה
צפונה מזרחה ולשכת בית אבן היתה נקראת כדתנן במסכת פרה") ואייתי לה בריש
יומא") ולכך היה נאה שיוליך הוא עצמו הפרה ממקומו שהיי שם כל הזי ימים להר
המשחה: שבעה שערים היו בעזרה והא דתנן לעיל דהי שערים היו בעזרה.
בפיק דתמיד רמי") להו אהדרי. שער הרלקה") שדרך אותו שער היו") מביאים תמידים
לשחום אצל המזבח: שער המים. לקמן פ"ב מפרש, וכן מפי מסכת שקלים פי"ג

¹⁾ ללשכה, וכן בשטה מקובצת. ווש עוד להגיה בשורה זאת אך הנחתי כמות שהיא בכ״י. (2-1) מבואר בזבחים נ״ה: וע״נ בתוס׳ שם. (3-1) ע׳ למטה מה שכתכתי בל״א. (3-1) דף צ״ח. (3-1) ע׳ רש״י במנחות ולא כרגמ״ה בערוך ערך (3-1) ע׳ רש״י במנחות שם שלא ימרדו בהם. (3-1) לא כרש״י במנחות ולא כרגמ״ה בערוך ערך ששן. (3-1) פרק א׳ משנה ג׳. (3-1) דף ב׳. (3-1) דף ב״ז. (3-1) וכן ביומא י״ט ואצלנו פה הדלק וכן בערוך. (3-1) במפרש לתמיד: היו מביאים עצים למזבת.

שופרות, שער ניקנור. שם האיש שהביא אותן דלתות העורה מאלכסנדריא של מצרים ונקנור שמו ונקראו על שמו כמו שמפרש ביומא"). עושה חביתין. שהיו לשין ואפין ומתקנין שם עשירית האיפה של כיג שהיה מקריב ככל יום מחציתה בכוקר ומחציתה בערב: שער הניצוץ (ביע מכסדרה היתה שהיתה פרוצה מרוח רביעית כדאמר בפי לא יהפור 14 עולם לאכסדרא הוא דומה ורוח צפונית אינה מסובבת. ופתח היה לו לאותו שער היה פתח לחיל"). לבד מפתח שהי פתוח לו לעזרה וא"ת אדפריך בפי תמיד 15) וחד שומר הוא דהוה ליה לכית המוקד ליפרוך נמי מבית הניצוין דמתני מקמיה בית המוקד רהא קאמר הכא דשני פתחים היי לו אי פתוח לעזרה ואי פתוח לחיל אלמא שני שומרין היו צריכין לאותו שער וי״ל כאותו שהי פתוח לחיל לא היי שם שער אלא צורת פתח בעלמא 16) אבל בבית המוקד היו שני שערים ולכך היו צריכין שני שומרים. אי נמי י"ל שאותו שהי' פתוח לחיל בבית הניצוץ דלת קטן הי' יותר מדאי והוי כמין פשפש ולכך לא הי צריך שומרים להיות שם^{דו}): ארבע לשכות הי לו לבית המוקד בד' מקצעותיו. כקישונות פתוחות לשרקלין. לשכות קשנות היו במקצועות שהיו פתוחות לחלל בית המוקד הגדול שתים בקדש לפי שבית המוקד חציו בקודש וחציו בחול היו לו שני פתחים א' פתוח לחיל וא' פתוח לעורה והי' אותו חצר סמוך לצפון העורה קרוש וזהו ררום, והחצי אחר שכנגדו שהוא הצפון היי חול. וראשי פשם שין (1 מכדילים. עמודים קטנים היו שם שלא ינועו וישתמשו דרך חול. מערבית דרומית היא היתה לישכת הטלאים כרא' בפ' אמר להם הממונה (19). דרומית מזרחית היא היתה לישכה עושה לחם הפנים. בפיק דיומא 20 רמי הך דרכא ומשנה דתמיד אהדדי דהכא קאי דלשכת (הגזית) הקרבן בצד מערכית דרומית והתם בפי אמר להם הממונה מפי דהוי במקצוע צפונית מערכית ועוד דקאמר הכא דלישכת דרומית מזרחית היתה לשכת לחם הפנים והתם קאמר כלישכת לחם הפנים היתה רביעית ללשכת טלאים שהיתה בצד מערבית דרומית א"כ היתה לשכה בצפונ׳ מערבית שכשתלך דרך ימין אבל לישכות החותמות ולשכות בית המוקד דתנו להו במסי תמיד²¹) ולא תני להו הכא לא קשי מידי שבאחת מכל אילו יכולים להיות שגנזו בה בית22) חשמונאי אכני מובח"2) שבה יורדים לבית הטבילה ומשני התם ר'24) אחא כריה דר' יעקב שלישכת טלאים אקצויה מקציא כמאן ראתי מצפון והוי לה בדרום ומאן ראתיא מדרום מיחויא בצפון לפי שרואה אותה רחוקה מרוח צפונית מערכית היי סכור שהיא במערכי דרומיי ואותו שבא מדרך דרומה היתה לו רחוקה מרוח מערכית דרומית והיי סכור שהיא כרוח מערבית צפונית וקאמר התם מסתברא דבמערבית דרומית הוא מרקאמר רמי לחם הפנים אלחם הפנים פי׳ הך קושיא רפריך לעיל ומשני א״ר הונא בריה דרב יהושע מר קחשיב דרך ימין ומר קחשיב דרך שמאל פי האי תנא במדות חשיב דרך ימין ומהלך ממערב לדרום ולכך היתה לחם הפנים שנייה לה כמקצוע דרומית מזרחית ותנא דתמיד חשיב דרך שמאל ומהלך לצד צפון ולשכת טלאים במערבית דרומית ורביעי לה עומדת לשכת לחם הפנים במקצוע דרומית מזרחית אי אמרת בשלמא במערבית דרומית היינו

⁻ 1 באב דף באה. - 1 כפירוש הראשון במפרש לתמיד כאו: - 1 באב דף באה: - 1 באב דף באה: - 1 באם משנה זי. - 1 משנה זי. שם וע"ג יומא מאן: - 1 ביומא מאן: - 1 משנה זי. - 1 משנה דף במקום המפסיק בין קדש לחול. - 1 ממיד דף לי. בספרים שלנו הני לשכת קרבן ונ"א מלאי קרבן. - 2 וומא דף מ"ז: - 1 רב לי. - 2 אצלנו הני בני. - 2 (צפונית מערבית). - 2 אצלנו הני אדא.

דמתרץ לחם הפנים כדפרי אלא א"א בצפונית דרומית מאי תירצתיה בלחם הפנים דהא לכל מקצוע הי׳ שם לישכה וא״ב שהיתה טלאים בקרן צפונית מערבית ולישכת החותמות שניי לה במקצוע מזרחית צפונית ולישכות שגנזו בה אבני מובה במקצוע דרומית מזרחית ולישכת לחם הפנים שהיא רביעי אי היתה בקרן מערבית דרומית לא איתריץ תרין משניות דלחם הפנים אלחם הפנים ופריך והאמר מר כל הפינות שאתה פונה לא יהא אלא דרך ימין ומשני בעבודות אבל הכא חושכנא בעלמא כך היא בפיק דיומא ומיהו בזה יש לגמנם ראמאי לא משני בשל לחם הפנים ראקצוי מקציא והילכך האי רחשיב הכא לישכת לחם הפנים דרומית מורחית ובתמיד מורחית צפונית אתי שפיר דלמאן דאתי מדרום לצפון מיחויא ליה מזרחית צפונית ומאן דאתא מצפון לדרום מיחויא ליה מזרחית דרומית. גמגום. ועוד הקשה שם²⁵) ריב"א דאמאי פריך התם מהני תרי משניות ומשני דאקצוי מקציא לישכות הטלאים לישני ליה דבית המוקד היי לצפונו של עזרה וא"כ האי ראמר בית המוקד צפון העזרה וא"כ האי דקאמר בתמיד דלשבות הפלאים היו במקצוע צפונית מערבית היינו בצפון מעי של עזרה דהוי מערבית דרומית של בית המוקד והיינו דקאמר הכא דלשכות של הקרבן במקצוע מערבית דרומית דמבית המוקד קאי נמי הכא ואתי נמי שפיר אלחם הפנים דקחשיב ליה הנא בקרן מזרחית דרומית והתם חשיב ליה רביעית ללשכת המלאים ראז הויא בקרן מערבית צפונית דהוו ליה הכא כקרן מזרחית דרומית היינו מזרחית דרומית דכית המוקד שהוא צפונית מערבית של עזרה ואתי נמי שפיר הא דקתני בתמיד לישכת בית המוקד ולישכות בית החותמות דלא חשיב ליה הכא. שאותו שתים לבד היו בעורה והכא חשיב לישכה שגנוו כה אבני מובח ולישכת המכילה דלא חשיב להו התם. וקצת קשה כי אין למנות לישכות לחם הפנים ולשכת טלה קרבן בעזרה ובבית המוקד שהרי לא היו אלא באחד מהם מחיצה מפסקת בין שניהם וא"כ כי היכי קאי די לישכות היו שם והלא לא היו שם ועוד קשה וכי הי אורך העורה וכית המוקר מכוונין בצמצום הא וודאי פשים שלא היו מצומצמות ששקצום מלכי יון לע"ו ואעים שאינו אוסר דבר שאינו שלו מקרא מצאו ואסרום שאסורים לגבוה ונתחללה קרושתה רכתיב ובאו בה כדיצים וחיללוה ולמיתבינהו ולמישקלינהו נפשייהו לא מצי רלאו אורח ארעא כיון ראשתמש בהו לגבוה להשתמש להדיוט כך מפורש בע"ו 26) פרי ישמעאל: צפוניי מערבית כך 27) היו יורדים לבית הטבילה. ואין זה בית הטבילה דקחשיב לקמן 28) ובריש תמיד אירע קרי לא' מהן יורד והולך לו במסיבה תחת הבירה (20) עד שמגיע לבית הטבילה שאותו בית הטבילה היה במחיצה. מה שהיה פתוח לעורה כלוי אותו שהיי פתוח לעורה. לא זה שנכנסין בו לעורה שבו נכנסים לבלוש לחפש ששם היה התקון כדתנן בתמיד בפ"ק נטל את המפתח ופתח את הפשפש נכנס מבית המוקד לעזרה היה בו תקון כוי: בית המוקד כיפי הגג היד עשוי כמין כיפה על הריצפה: רובדין של אבן. בפיק דתמיד⁶⁰) מפי גזרתא דמצטותא דסלקי להו לאצטותי פיי אבני גוית בולטין מן החומה כדי לעלות למקומות שהיו מכווניי להם בחומה שישנים שם. בידם אצלם איש כסותו לשון כר וכסת' מקום היה שם בבית המוקר. היתה קבועה כה בריצפה. הגיע זמן הנעילה של שערי עזרה. הנביה המבלא מן השבעות שהשבעת היתה קבועה בריצפה ולא היתה ענולה אלא כזה 🦰 והשבלא היתה קבועה מצד אחד בריצפה כמין כיסוי של תיבה וכשרוצה להסגירי היי שוקע הטבעת דרך נקב

תוס' יומא י"ז: - ^{26}) דף נ"ב: - ^{27}) אצלנו] הנ' בה. - ^{28}) פרק א' משנה ט' ותמיד דף כ"ו. - ^{29}) [וגרות]. - ^{80}) דף כ"ו:

שהיה בטבלא ומהדק הטבלא על הריצפה וכשהיה רוצה לפתוח או מגביה הטבלא מן הטבעת של המפתחות מן השלשלת שהיו באותו מקום שהיו אמה על אמה. שלשלת שבה תולין המפתחות מהעזרה ונעל הכהנים מבפנים וכשנעלו הלוים כל שער העזרה היי נועל הכהן גם בית המוקד והכהן שומר בפנים ובן לוי ישן לו מבחוץ דבעינן שישמרו הכהנים עם הלוים דכתיב וישרתך במסכת חמיד³¹) כו': ונתן כסותו עליה על המבלא שהיה כהן ישן שם במסיכה. עגול שהיו שם יורדות לכית הטבילה תחת הכירה בזבחים⁶²) טבול יום ובריש יומא®) פליגי בה רי יוחנן וריש לקיש חד אמר מקום יש בהר הבית ובירה שמו וחד אמר כל המקדש כולו קרוי בירה שנאמר ואל הבירה אשר הכינותי. ויוצא הולך לו למעלה בבית המוקד וישב עם אחיו הכהגים ואעיפ שטבול יום אסור ליכנס במחנה לויה המותר ליכנם בבית המוקד. במסיבה הולכות תחת החיל מקום הוא בהר הבית יוצא והולך לו. בטדי פירש בערוך דרך הר הבית וכי מפרש שהיי הולך במחילה שתחת הר הבית כנגד אותו שער שבצפון שנקרא טדי. וי"א בטדי לשון הצניעות יסד רבינו משולם ברביי קלונימום ברהימי של יום הכיפורים כי מפסרי מוהר בטעמים יטידוך פיי יצניעוך כלומר ידברו בצניעות ואני שמעתי כי יטירוך 34

ר"א 85) אמה ורום שלש כאילו הוא אומר אמה על אמה ורום שלשה אלא דלא חשיב כי רוכלא ובכלל אמה רומה אמה אמה כולל תנא כמה שהוא צריך כלומר בשהוא עלה ג' מעלות עולה ג' אמות הי' שם רצפה חלקה של ג' אמות לאחר ששילחה של אותה מעלה שלישית ויש פסול. ויש היכר למעלה ושיתי המעלה אפשר של אבן גרולה שגביי אמה אחת ושילחה אמה והרום של שייש כשאר רצפה ולאחר אותן רום ג' עולות אמה אמה אמה של ג' מעלות שניות ועלייהו רום שלש והעליונה רום ארבע לאחר שעלה אמה אמה השלישית היו שם רום ארבע תכוף לאולם א' המעלה העליונה הרי י אמות בין גי הרובדין וי"ב אמות רחבו של מעלות הריכ"ב אמות ולרבי יהודא הרום השני רובדין של כ' אמה ומחצה והעליוגה של אמה אמה ורובד ה' הרי נמי י' אמות ברובדין. אמר [צמד] רבי אחא כשם רי שמואל [בשם שמואל] בר רב יצחק כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער מזרחי שתהא חמה כו מצומצמת [מצמצמת כו] באחד בתקופות תמוז ובאחד בתקופת שבת. בעירובין ירושלמי66) וזהו שיסד הקלירי (37) בצמצמת בשער החדש. זי שמות נקראו לו שער סור שער היסוד שער החרסית [חריסית] שער האיתון שער התוך שער החדש שער העליון. שער סור [ששם היו ממאים פורשין שער היסוד] ששם היו מסרם [מייסדין] את ההלכה שער החרסית שהוא מכוון כנגד וריחות החמה כמו8%) האומר [היך דמה את אמר האומר] לחרס [ולא יזרח] שער האיתון שהוא משמש [כניסה ויציאה שער התווך] ממוצע [שהוא מיוסד] בין שני השערים החדש ששם חדשו הסופרים את ההלכה.

מה שהצגתי בהסגר כזה [ ] היא הנ׳ בירושלמי אשר לפנינו.

Die Erklärung für שרי war sicher die bisher vermisste Quelle für die Piske Tos., aus denen der durch den Abschreiber abgebrochene Satz vielleicht ergänzt werden könnte: ואני שמעתי בי יטידוך לשון פיום במו הני טיידי ופיוטי רגילי בהו קמי ריש גלותא. Dieses Citat stammt aus

שם. $^{(82}$ דף ק"ר: $^{(83}$ רף ב'. $^{(84}$ עי למטה בל"א. $^{(85}$ הפירוש שייך $^{(92}$ למשנה ו' דפרק ג'. $\frac{86}{}$ פרק ה. $\frac{87}{}$ לא נודע לי באיזה פיוט נמצא. $\frac{86}{}$ ע"ג רד"ק שם בפסוק ירמיה י"ט ב".

Scherira's Bescheid, mitgeteilt in קבוצת חכמים von Warnheim S. 107. Vgl. hierzu noch Zunz: Synagogale Poesie S. 89 u. 368,⁵⁹) in Folge dessen in der 2. Auflage der Gottesd. Vorträge S. 393 Anm. die Worte "ich weiss nicht aus welcher Quelle" als zu streichen bezeichnet werden.

Das obige Citat aus der Dichtung des Meschullam b. Kalonymos ist aus dem Morgen-Ritual des Versöhnungstages, aus der Piece, die mit ארוקי איש beginnt. Hiermit sind die Worte beim בי ארוקי איש Stelle in Middoth zu ergänzen. Im Machsor-Commentar מעשה ארו שהי wird noch eine Erklärung für ישור im Namen des Rab'n mitgeteilt.

XII.

Mit der Ueberschrift meen findet man in verschiedenen Handschriften am Schlusse einzelner biblischen Bücher gesammelte Zusätze zum Raschi-Commentar, über deren Ursprung keine Auskunft gegeben wird. Sie sind auch bei dem Druck nicht zur Aufnahme gelangt. Nur in der sehr seltenen Pentateuch-Ausgabe 60) mit Targum und Raschi von Ixar 1490 sind nach dem ersten Buche Mos. noch Zusätze zum Commentar der 47-49 Kapitel abgedruckt, die näher bekannt zu werden verdienen. Sie erscheinen daher in erneuertem Abdruck, nach den Versen im Kapitel geordnet, während sie in der erwähnten Ausgabe so aneinander gereiht sind, dass sie mit C. 49 V. 3-20 beginnen und dann erst C. 47 V. 29-30 folgen, um mit C. 48 V. 2-7 und C. 49 V. 1 zu schliessen — eine Unordnung, die wahrscheinlich dem Setzer zur Last zu legen ist.

Zur Stelle im C. 49 V. 8 לקרות על שמך יהודים will ich noch auf Raschi's merkwürdige Wort zu Esther 2,5 hinweisen, nämlich איש יהודים בין הגוים על שגלו עם גלות יהודה; כל אותן שגלו עם מלכי יהודה הם קרויים יהודים בין הגוים על שגלו עם גלות יהודה; כל אותן שגלו עם מלכי יהודה הם קרויים יהודים בין הגוים אחר הם Für die nachstehenden Zusätze werden die haggadischen Primärquellen, soweit sie bekannt sind, noch zu ermitteln sein.

תוספות.

CII.

29. ויקרא לבנו ליוסף. אמר לו אתה גרמת לי שארד כאן עליך ראוי אתה שתעליני: אם נא, נא ג' פעמים למרנו יעקב אכינו דרך ארץ שכל המבקש דבר מחברו אם אמר לו ער שלשה פעמים ועשאו מוטב, ואם לאו אל ישנה בו:

חסד ואמת, אם נאמר חסד למה נאמר אמת, אמר לו אם אתה עושה עמי חסד לאחר מיתה הכל אומרים עליך מה שעשה עמי בחייו באמת עשה ואם לאו הכל אומרים לא עשה עמי חסד: אל נא תקברני, ברית כרותה לאדם שכלן מתים ויש שהם חיים מתים: 30. אלא "ושככתי עם אכותי", אמר לו מובטח אני שאפי שחקברני במצרים אני הולך עם אכותי אלא שתגרום לי גלגול, אמר ר' יצחק מכאן שיודע אדם במיתתו להיכן הוא הולך אם במקום צדיקים או למקום רשעים:

ונשאתני ממצרים, אפי׳ אדם מת בקרון או בספינה בים או בנהר או במדבר או בישוב נפשו קודמת והולכת עם אבותיו לכך נאמר ושכבתי עם אבותי ואח"כ ונשאתני ממצרים: אנכי אעשה כדבריך, מה ת"ל אנכי אמר ר׳ אבא כך אמר לי כשם שהשבעתני שאעלך כך אני משביע את השבטים שיעלו אותי! וישתחו ישראל, אמר רבא בר מרי מלאך המות ראה יעקב באותה שעה וישתחו, ור׳ חנינה אמר שראה את משתו שלימה: השבעה לי, מפני מורח המלכות שלא ישכחהו:

מח.

- 2. ויגד ליעקב, רוח הקורש הגידה לו: ויתחזק ישראל, למה ציער עצמו באותה שעה. אמר אלו לגיון אחד שלח אצלי בגדים חייב אני לנהוג בו כבוד, ויוסף מפני שהוא בני אנהוג בו בזיון:
- 7. ואני בבאי מפדן, אמר לי כשם שאתה מצטער על עצמך להקבר בארץ ישראל כך היה לך להצטער לקבור את אמי רחל אמר לו לא מתה אלא בדרך:

מם.

1. ויקרא יעקב, אמר רי יוחגן מעשיו וצדקותיו של אדם אין מתבקשין אלא בשעה שנפשו של אדם מצמוה ממנו שנאמי לעת מצוא, לעת מצוא הנפש, עליה אמר שלמה אין שליט ברוח וגוי. ירושלי אין שלטון ביום המות, שנאמר וישכב דוד וגוי קראו בשמו כשאר כל אדם ולא כמלך לקיים מה שנאמר אין שלטון וגוי אין אדם שליט ברוח:

האספו, והלא קביצה ואסיפה אחת היא אלא רמו להם שעתידין להגלות שנאמר אסף אסיפם, כל שראוי לתוכחת לא הוכיחו בפני חבירו שחס על כבודו שלא יביישוהו אחיו:

- 3. כחי וראשית אוני, בא הכתוב ללמדי כשאין אדם מוליד בנים כחו עומד במקומו וכיון שיוליד בנים תשש כחו לפי שהוא טורה בהם מאין יבוא פרנסתם ואם אירע בהם דבר יושב ומתקומט עליהם:
  - 5. כלי חמם מכרותיהם, מכר כלי חמדה שחמסתם ומכרתם אותו:
- 8. יהודה, שנאמר ומודה ועוזב ירוחם, על ידי שהודה על מעשיו שנאמר ויכר יהודה זכה למלכות וכל מוכות שאין להם הפסק: יודוך אחיך, מודה לך שהצלתו על ידך ולא נהרג, ומודין לן אחיך שהצלתן מקמגוריא של עתיד לכוא וסוף עתידים כל אחיך לקרות על שמך יהודים:
- .9 מטרף בני עלית, אי אתה מתעלה בעולם אלא בשעה שאתה נוטל המלכות:
  - .10 ולו יקהת עמים, שמקהה שיניהם של אומות העולם:
- 11. ולשורקה כני אתונו, זה דורו של משיח כשם שנפן שורק אינה מקבלת הרכבה, כך אין מקבלין גרים לימות המשיח:⁶¹)
- 14. חמור גרם, שאין כו אלא העצמות לפי שהוא יגע בתורה: רובין בין המשפתים שהיה מתאוה לדברי תורה בעפר רגלי חכמים ושותה בצמא את דבריהם:

25. וירא מנוחה, זו מנוהתה של תורה: ויט שכמו לסבול, שהוא מכתף בדברי תורה: ויהי׳ למס עבד, שהוא מספיק הלכות לכל השבטים:

20. והוא יתן מעדני מלך. זו היא יונה שעולה לשולהן מלכים:

על זאת יתפלל מהו לעת מצוא אמר רב לעת מוצאו מן העולם שאין לך שעה שקשה בעולם כשעה שאדם נפטר מן העולם ר' הנינה אומ' לעת מצוא זו אשה טובה לפי שאין לך מדה טובה בעולם יותר מן התורה ומשל בה הכתוב את האשה שנאמר מצא אשה מצא טוב ונא' מוצא אני מר ממות את האשה וכן הוא אומר אעשה לו עזר כננדו כיצד נקלע לאדם מצוה נכנס לביתו ונמלך באשתו ומה אומרת הן נעשה לו עזר ונמצאת מצוה נעשית על ידה, לא זכה אומרת לא ונעשה לו כנגדו ונמצא הפסד על ידה, אמר רב מאי דכתיב בגוי נכל אכעיסם זו אשה רעה:

Anmerkungen.

- Einleitende Worte Dziadzko's zu seinen Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens. Leipzig 1900.
  - 2) Vgl. meine Abhandlung: Zur Charakteristik Raschi's, S. 4 und 6.
- 3) S. Gittin 82. Im Siddur Raschis ms. wird mitgeteilt, dass Raschi die Ordnung für die Thora-Lection am Laubhüttenfeste aus dem eigenhändigen Concept seines Lehrers Jakob b. Jakar abgeschrieben habe; [של] שהעתיק מכתב ידו [של] המובהק רבינו יעקב בר יקר שפירשה במס׳ מגילה לפני המאור הגדול מתקן לבולה גולה רבו המובהק רבינו יעקב בר יקר שפירשה במס׳ מגילה לפני המאור גרשום זכרון לברכה
- 4) R. Isaac Halevi, bei dem Raschi in Worms gelernt, wird von letzterem auch mit רבינו הלוי oder noch einfacher mit לויה benannt. R. benutzte die schriftlichen Aufzeichnungen der Schüler, sodass er anführt: ובחלמידי רבינו
- R. führt seinen Commentar (פירוש) an, wie auch sein Buch unter dem Titel ספר היסוד.
  - 6) Kohut im 1. Bande seines Aruch-Werkes, Einleitung.
  - 7) S. meine Geschichte der Juden in Rom S. 7.
  - 8) Kohut im 8. Bande seines Aruch, im Register.
  - 9) S. weiter unten Note 14.
- 10) Bereits früher von mir in No. 3 des Literaturblattes zur Jüdischen Presse 1871 nachgewiesen
- 11) Raschi diktiert dem Sohne seiner Tochter, s. meine Mitteilung in der Monatsschrift 1872 S. 288. Ferner diktierte er seinem Schüler Jakob b. Simson, s. Monatsschrift 1887 S. 503 und bei Epstein in der Monatsschrift 1897 S. 259. Noch einmal hören wir, dass Raschi einem Freunde diktiert; s. Rèponses ed. Müller No. 15.
- 11a) Schon Samuel Edels (מהרש״ש) macht oft diesen Grundsatz geltend, um Raschi selbst gegen den Vorwurf von Widersprüchen in Schutz zu nehmen.
- 12) Das Nachstehende ist von mir bereits im Magazin, Jahrg. IX S. 166 mitgeteilt.
- 13) Dieselben liegen uns jetzt zum grossen Teile in der neuen Ausgabe ed. Wilna vor.
- 14) Auch von R. Isak ha-Levi will man annehmen, dass er ein Schüler des Rab. Gerschom war; s. hierüber Kerem Chemed VIII S. 108.
- 15) Die andere der Wilnaer Talmud-Ausgabe zu Nasir beigegebene Recension des Commentars ריב״ן aus einer Handschrift ruft zu einer näheren Vergleichung auf.

16) Es ist darauf hinzuweisen, dass Kimchi zur Schriftstelle eine anders lautende Erklärung Raschi's anführt.

17) Wenn ich den Münchener Raschi-Codex citiere, so meine ich die Handschrift in der Königl. Bibliothek zu München, welche Rabinowitsch für seine Dikd. Sof. benutzt hat; vgl. Band II S. 12.

- 17a) Die talmudische Regel von der vierfachen Bedeutung der Partikel בי hat Raschi mit verschiedenen Schriftstellen näher belegt, in Rosch Hasch. Bl. 3, Gittin 90 (auch Pseudo-Raschi zu Taanit 9) und in seinem Bescheide im S. 3. Eine exegetische Behandlung aller hierbei angeführten Schriftstellen, zugleich mit den von den Tosafot erhobenen Einwendungen, würde ein nützliches Thema für die Auslegung der Schrift bilden.
- 18) Die Worte dort lauten: ויאכק איש עמו שמעתי מר' קלונימוס ויאכק לשון אבוקה Auch im Commentar zum Traktat Middoth führt Rosch am Schlusse des 3. Perek 6, 11 eine Erklärung בשם רבי מח.
- מקרני ראמים עניתני Ps. 22, 22 מקרני ראמים עניתני עניתני עו Ps. 22, 22 זה האמורי אשר כגובה ארזים גובהו שרשים ואחר מלכים. Diese Erklärung, wie sie uns vorliegt, ist unverständlich. Wenn man aber Raschi zu Ps. 29, 9. (המלכים המשולים כעשבי היער אשר כגובה ארזים גובהו machliest, so erkennt man, dass מום שלשים ואחד aus der Abkürzung שון אחר, d. h. אלי, שון אחר missverständlich hervorgegangen ist. In den Handschriften liest man auch wirklich dafür איל. (Verschiedene andere Verwechselungen von איי שול אום לא שול אום לא שול שול שול שול שול שול פופפפחtlich nach.)
  - 20) S. Hebräische Bibliographie XI S. 78
- 21) Man hat im Orient dem Raschi-Studium eine ganz besondere Aufmerksamkeit zugewendet. Ich weise nur auf Abraham Bukrat in seinem vortrefflichen Super-Commentar הוכים hin, der aus "den sabbatlichen Vorträgen des Verfassers hervorgegangen ist. M. Alaschkar, Zemach Duran, Levi Chabib u. m. A. haben in ihren Responsenwerken viele Erklärungen einzelner Raschi-Stellen aus dem Schrift-Commentar gegeben.
- 22) Man vergleiche hierfür auch Rabinowitsch in Dikduke Soferim S. 130, wie überhaupt die von ihm nachgewiesenen Varianten für den Raschi-Commentar zu Sebachim.
- 23) In der neuen Wilnaer Talmud-Ausgabe ist noch eine andere Recension des Raschi-Commentars zu Menachoth abgedruckt, deren Verhältnis zu unserer Raschi zu untersuchen wäre.
  - 24) S. הלכות פסוקות ed. Müller S. 64 No. 122.
- 25) So berichtet der Verfasser des Zeda laderech in der Vorrede zu diesem Werke, dass von den Schülern, welche zu den Füssen des productivsten Tosafisten, des R. Jizchak (Neffen des Rab. Tam) sassen, jeder einen besonderen Traktat studierte und sie in ihrer Gesamtheit den ganzen Talmud absolvierten. Ueber das Studium des Jeruschalmi s. Salomo Luria zu Jebamoth C. 7 § 8.
- 26) S. oben S. 4 u. 8. Auch in dem hier (S. 37) abgedruckten Commentar zu Middoth wird der Aruch bereits citiert.
  - 27) S. Responsen des הר״י לב I S. 35b II 52d.
- 28) Vgl. noch Literaturbl. der Jüdischen Presse No. 3 S. 12, wo ich dies bereits mitgeteilt und zugleich näheres über den sogen. Raschi-Commentar zu Moed Katan nachgewiesen habe.

- 29) Bei dieser Gelegenheit seien die Abbreviaturen im Makkoth-Commentar des R. Jehuda b. Natan erwähnt. Bl. 21 unten מר בך לשון ח״ה in Cod. de Rossi No. 1292 dafür בך לשון מורי dürfte מורים חמי חמי חמי מור aufzulösen sein, womit Rib'n seinen Schwiegervater, Raschi nämlich, meint. Bl. 22 b בן קיבל רבי מח״ע בע הווים בע המוחלו הווים בעורים וווים בעורים בעור
- 30) Aus dieser von mir im Magazin II S. 45 mitgeteilten aufschlussreichen Notiz des Cod. 181 de Rossi geht hervor, dass Meïr b. Samuel, Raschi's Schwiegersohn, nämlich der Mann seiner Tochter Jochebed, vier gelehrte Söhne hatte, während sonst nur von drei Söhnen die Rede war. Der vierte, Salomo b. Meïr, ist von mir ohnedies im Magazin I 3 näher nachgewiesen; dessen Bedeutung als Exeget und Grammatiker wie er auch hier אבי הדייקנים genannt wird, hat dann D. Kaufmann im Magazin Jahrg. XIII S. 152 ff. näher begründet.
- 31) Durch eine Vergleichung zweier Copie'n; die eine Abschrift hatte ich vor Jahren angefertigt, die andere verdanke ich der Güte meines Schülers, Dr. Sam. Daiches in Leipzig.
  - 32) Ueber קונטרס s. oben S. 10.
  - 33) פסק, s. auch oben ססק S. 21 zu C. 5 V. 24.
- 34) In derselben Zeile: מרעתינו; vielleicht soll es aber מרעתו heissen, wie 42, 4 מרעתו שמעיה וכתב מרעתו.
  - 35) Fällt weg.
  - 36) S. Rab. in Dikd. Soferim Sz t.
- 37) Die ursprüngliche Einteilung des Psalmbuches in 147 Kapitel führte allmählich zu unserer gegenwärtigen Einteilung in 150 Kapitel. Die Handschriften schwanken hierin, und bieten Abweichungen in den Anfängen verschiedener Kapitel. Wie die Tosafot zu Pes. die 2 Verse, aus denen unser 117. Psalm besteht, als einen selbstständigen Psalm nicht kennen, so auch manche Handschriften. In Cod. Turin No. 151 beginnt der 119. Psalm mit איל הא המימי דרך אות מווער מוו
  - 38) S. noch Note 29.
  - 39) S. 25 Z. 3 muss heissen 23 הוסף חמי פסל ולא ממא הוסף.
- 41) So nennt ihn Raschi in Ps. 111 מפי המרה הגמרא ומקרא אשר שמע מפי רבו. Raschbam, der in seinem Commentar zum 10. Perek des Traktats Pesachim den von ihm abgeschriebenen Commentar des Grossvaters an verschiedenen Stellen erweitert, citiert hier לישמע רבינו מבו ורבו מפי רבינו גרשום וצ״ל. Gelegentlich sei bemerkt, dass der im Namen des Hauptlehrers Raschi's dort angeführte französische Ausdruck für Jech. 26, 29 in der Schriftstelle selbst mit יוש לועזין erscheint.
- 42) Die exegetischen Beiträge des R. Menachem hat Dr. S. Poznanski gesammelt, um sie durch den Druck zu veröffentlichen.

- 43) Darauf habe ich bereits früher, im Litteraturblatt zur Jüdischen Presse, Jahrg. I No. 6 hingewiesen und hierbei bemerkt, dass auch der Verfasser des מרוך לגר an mehreren Stellen seines Werkes nähere Belege hierfür beigebracht hat.
  - 44) Fällt aus.
- 45) So muss es auch in Raschi zum 5. Buch Mos. 32, 24 heissen. Die Abschreiber haben den Namen des Vaters, der ihnen mehr bekannt war, dafür gesetzt.
- 46) Zwar findet es sich auch im Midrasch Rabba z. St. wie in dem sogen. Geschichtswerk כ" הישר ס; allein R. hat beide Werke entschieden nicht gekannt. Der Arzt Dr. J. Preuss, Verfasser verschiedener Abhandlungen zur Geschichte der talmudischen Medicin, weist mich hier auf die (sonst ganz unverständliche) Frage R. Chisda's im jerusal. Talmud Sab. XIV fol. 14 d gegen Ende hin: מהו להציל נפש גרול בנפש של קבון. Als Parallelen weist Dr. Preuss noch auf Plinius 36, 1 hin "Wenn ein egyptischer König an Elephantiasis erkrankt, so ist dies populis funebre, weil sie zur Heilung in Menschenblut baden". Dasselbe berichtet von Egypten Marcellus Empiricus de medicam. cap. 19 ed. Cornar. 1536 fol. 130.
- 47) Ich benutze hierfür manche Nachweisungen des R. Mat. Straschun in seinem 7 555.
- 48) Noch eine Redensart hat sich in Polen herausgebildet: על כל מיפה מים; מים damit soll betont werden, dass Raschi's oft nur kurz angedeutete Erklärung ein tieferes Eindringen fordert.
- 49) In seinem (wahnwitzigen) Commentar מגיד משרים על מגיד (Hannover 1851) misshandelte auch Raschi's Auslegung; z. B. וחשך על פני תהום על הארץ. ש. s. w. בגמטריא על פני המים שעל הארץ.
- 50) Kunitz in seinem Werke ן יוחאי 2, dagegen Löwinsohn in seinem בית יהודה. S. 110.
- 51) Pardo in ססרי דוד zu Sota c. 4 fol. 159b. Uebrigens findet man nicht selten bei Raschi auch die Kenntnis der kabbalistischen Literatur und Definitionen für einzelnes aus derselben, wie Bloch in seiner hebr. Uebersetzung der Biographie Raschi's von Zunz S. 25b Note 44 verschiedene Beispiele anführt.
- אי דייקנין כולי האי :S. 11b; seine Worte lauten משמרות כהונה אי דייקנין כולי האי :הא לא הוי תנינין. מכאן מודעה רבא לחכמי דרום אשר מכלים ימיהם לריק ושנותם לבהלה ולעיין לא הוי תנינין. מכאן מודעה רבא לחכמי דרום אשר כך או לומר פסוק הוא בישעיה גם מהכרח דברי הבאי ושקר וכזב מה הכריחו לרש"י ו"ל לפרש כך או לומר פסוק הוא במרום אי דייקינן שעושין על התוספות ומה גם שחכמי אשכנז שעושין חלוקין הלא בפירוש אמרו בתלמוד אי דייקינן שעושין על התוספות ומה גם שחכמי אשכנז שעושין חלוקין הלא בפירוש אמרו בתלמוד אי הייקינן זכר צדיקים Man lese dieses Citat auch bei Nepi in seinem זכר צדיקים S. 105 nach, wie er es zu verteidigen sucht.
- 53) Der Grundgedanke des Midrasch ist, dass die Liebestat für einen Lebenden auch aus unedlen Motiven, wie z.B. um zu schmeicheln, hervorgehen könne, was aber gegen einen Verstorbenen nicht statthaft sei. Raschi erst motiviert es חסר שעושין עם המתים הוא חסר של אמת שאינו מצפה תשלום. Mnemonetechnisch wollte dies Jemand im Worte אמת finden, als Abbreviatur von אינו מצפה תשלום.
- 54) Näher erklärt in meinem Buche: Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter S. 53.
- 55) Dies hörte ich vor 40 Jahren von meinem sel. Schwiegervater, dem Rabbiner S. M. Struck; später fand ich es durch Dikd. Soferim bestätigt.

- 56) Aehnlich in Raschi zu Jes. 1, 6, wo aber noch zu entscheiden bleibt, ob סל בל הגוף oder על כל הגוף, so viel als השלשה, zu lesen ist, nämlich auf die drei Bezeichnungen פצע וחבורה ומכה bezüglich.
- 57) Ein Idioticon für Troyes enthält: Grosley: Memoires hist. pour l'histoire de Troyes; 1811.
  - 58) Hierauf machte mich mein College Dr. D. Hoffmann aufmerksam.
  - 59) Nochmals bei Zunz, Literaturg. S. 23.
- 60) Diese höchst seltene Incunabel, welche ich gegenwärtig für die neue Auflage meines Raschi-Werkes benutze, habe ich aus dem Collegio rabbinico in Florenz bereitwilligst geliehen erhalten.
  - 61) S. Jebamoth 24b.

Berichtigung.

S. 24 Z. 10 lies Achtzehn statt Achtzehner.

Nachtrag.

- S. 12 Z. 25 Kalonymos bei Jos. Kara zu Hiob 53, 25 ist Kal. b. Jehuda, wie Zunz, Literaturg. S. 257 nachgewiesen hat.
- S. 20 Z. 18 muss statt וו ישמופון gelesen werden אנהלים ישמפו, als Schluss des aus Psalm 78, 20 angeführten Schriftverses.
  - S. 21 Z. 12-13 muss es heissen מה ראה להטעינם משאר אומה.

Zur Anmerkung 37, in welcher ich die Quelle für das Citat aus Kalir vermisse, erhalte ich von Dr. H. Brody einen klassischen Beleg, der wert ist, dass ich ihn wörtlich hier folgen lasse:

דברי הקליר, המובאים פה על פי הזכרון ולא על פי הראי והעיון בספר. הם נמצאים בשנוי לשון בכלוק לפרשת החדש (המתחיל "הוא נקרא ראש וראשון") לאמר: יוצמצם שָבִינָתוֹ בָּחוֹךְ שַעֵר הָחָרָש" וכל ימי נצמערתי על המאמר הוה ולא ידעתי "וצמצם שִבִינָתוֹ לכונו, כי אין לו המשך למה שלפניו גם לא למה שלאחריו. והגה בדקתי במחזורים ישנים ומצאתי במחזור שנדפס בפראג בשנח ת"ן את הנוסח יינצמצס בתוך שער החדש", והנוסח הזה נמצא גם במהוורים אהרים ישנים, ומתוכו למדתי שהוסיסו המגיהים והמדפיכים מלת "שכינתו" מפני שלא ידעו למצוא כונת הפיטן. והמפרש שבמחזור הניל כתב בקצרה "ויצמצם בתוך שער וכוי זהו ב"ה" והפיי הזה אינו מספיק למי שמשתוקק לדעת פתרון הדברים על ברין. ועתה הגה נפקחו עיני ואראה, כי יסד הפיטן את דבריו על הירושלמי בערובין פרק הי, המוכא בפרושו של רי שמעיי, ונכון א״כ לנקד ״וִיצְמְצֵם בַּתוֹךְ שַעֵּר הַחָרָש" והכונה על האור הנוכר לפני וה (וְאוֹרָם אינו רחוק לדעתי, שנם זה טעות כופר וצ"ל יוְאוֹרָה שַׁבְעָתִים יְחָבָּש" והכונה על אור החמה. כי עליו נאמר: ואור החמה יהיה שבעתים (ישעי' ל' כ"ן), ועי"ז יתישב הלשון ויובן הענין הימב הימב, בצרוף מה שאומר עוד שָבְעָחַיִם יִחָבָשׁ). וכיין שנודע לנו כל זה, יש כידנו לפרש גם את המאמר כָלו: ״שָׁחַים בַּשָּׁנָה יִתְחַדָּשׁ וִיצִמְצַם בַּתוֹדְ שַׁצֵר בְּחָדָשׁ" והכונה שיתחדש האור פעמים כשנה באחד בתקופת תמוז ובאחד בתקופת טכת, ויצְמְצַם בשער החדש, הוא השער העליון שנקראו לו שבע שמות.

Mit diesem Citat werden die von Zunz, Literaturg. S. 61, nachgewiesenen Anführungen aus Kalir's Compositionen zu ergänzen sein.

Rechenschafts-Bericht.

Bericht des Curatoriums.

Auch der diesjährige Bericht muss mit Worten des Nachrufs an ein geschätztes und hochverdientes Mitglied der Verwaltung beginnen. War es im Vorjahre der unvergessliche Rabbiner Dr. Auerbach 577, dessen Heimgang wir beklagten, so berührt es uns nicht minder schmerzlich, dass Herr Rabbiner Dr. Salomon Cohn in Breslau verschieden ist. Anstalt verlor in ihm einen ihrer treuesten Freunde, unlöslich wird mit ihrer Geschichte sein Name verknüpft bleiben. War es doch sein Mund, der die ersten Worte der Weihe in unserer neubegründeten Anstalt sprach, und seit jenem Tage bis zu seinem Tode hat er - in den letzten Jahren als Ehrenmitglied — dem Kuratorium angehört. Es war ihm möglich, mehr als unsern andern Kollegen, auf die Entwicklung des Rabbiner-Seminars Einfluss zu gewinnen, weil er, in Berlin seine Tätigkeit entfaltend, mit dem Begründer und Leiter des Instituts in unausgesetztem Verkehr stand; in allen Kämpfen hat er mit Treue und Festigkeit an der Seite unseres unvergessenen Rektors Dr. Israel Hildesheimer 'j'' gestanden.

Aber noch grösseren Verdienst hat er sich um die Ausbildung unserer Hörer erworben, indem er in unseren Lehrkörper eintrat und in selbstlosester Weise als Dozent für Homiletik fast 25 Jahre wirkte. So hat sich der Verstorbene durch sein Wirken ein dankbares Angedenken beim Kuratorium, Lehrkörper und der Hörerschaft des Rabbiner-Seminars gesichert.

Der Kassenbericht schliesst in diesem Jahre leider sehr ungünstig ab; nach einer Abschreibung von Mk. 2450 für das Hauskonto weist er sogar ein Defizit auf. Eine nicht unbeträchtliche Zahl von Wohlthätern ist uns verloren gegangen. Wir richten deshalb an unsere verehrlichen Mitglieder die Bitte, uns durch Zuführung neuer Freunde in den Stand zu setzen, den grossen und ernsten, an uns gestellten Anforderungen gerecht werden zu können. Unsere Anstalt widmet ihre Dienste der Gesamtheit des Judentums; darum sei auch diese aufgerufen, tatkräftig uns zur Seite zu stehen.

Die satzungsgemäss ausscheidenden Mitglieder des Kuratoriums, die Herren Oberrabbiner M. Hirsch und Herr S. I. Leszynsky wurden wiedergewählt.

BERLIN, 29. März 1903 (1. Nissan 5663).

Das Curatorium.

Bericht des Rectors über das Studienjahr 1901-02 (5662)

Mit der gegenwärtigen Berichtsperiode hat unsere Anstalt das 29. Jahr ihrer Wirksamkeit zurückgelegt. Sowohl die Lehrthätigkeit als auch die Ordnung der Semester-Prüfungen haben keine wesentlichen Veränderungen erlitten, da die bisher getroffenen Einrichtungen sich als heilsam und zweckmässig bewährt haben. Neu hinzugekommen ist im Sommersemester die Vorlesung: "Einleitung in den Pentateuch". Während bisher die pentateuch-kritischen Fragen zerstreut in den Pentateuch - Vorlesungen behandelt wurden, hat es sich als nothwendig herausgestellt, jetzt durch diese neue Einrichtung alles dahin Gehörige geordnet im Zusammenhange mit möglichster Vollständigkeit und Ausführlichkeit vorzutragen. Möge uns dadurch gelingen, die Glaubenstreuen zu stärken und zu stützen und die Jrrenden mit Kenntnis und Einsicht zu erfüllen, zur Ehre Gottes und seiner heiligen, lauteren und wahrhaften Lehre.

Im vergangenen Jahre haben von uns nach Absolvirung ihrer Examina die מחרות הוראה und Rabbinatsdiplome erhalten die Candidaten: Moses Hoffmann aus Berlin, Camille Bloch aus Oberbronn (Elsass), Dr. Joseph Bloch aus Grussenheim (Elsass), Max Gugenheim aus Saar-Union (Elsass), Dr. Sylvain Lehmann aus Gebweiler (Elsass), Dr. Abraham Schweizer aus Stuttgart und Dr. Heinrich Brody aus Ungvar (Ungarn), Rabbiner in Nachod.

Am 6. Dezember 1901 hatten wir die Freude, einen unserer ältesten Schüler, Herrn Dr. Leo Munk, Provinzialrabbiner in Marburg, zu seinem 25 jährigem Rabbiner-Jubiläum zu beglückwünschen.

Am 26. Dezember 1901 (1. מבת 5662) fand die Entlassungsfeier in der Seminar-Synagoge statt. Nach Recitirung von Ps. 19 und einem von Dr. Josef Bloch gehaltenen halachischen Vortrage über אי מייע האכילת מצה erfolgte eine Ansprache des Rectors und die Ueberreichung der Diplome an die zu Entlassenden. Nachdem darauf Moses Hoffmann im eigenen Namen und im Namen seiner Collegen Abschiedsworte an

seine Lehrer und Studiengenossen gerichtet, wurde die Feier mit der Recitation von Ps. 111 beschlossen.

Am 27. Januar 1902 wurde, wie alljährlich, der Geburtstag Seiner Majestät des Kaisers durch besonderen Gottesdienst in der Seminar-Synagoge gefeiert.

Am 4. Tammus, dem Sterbetage des Begründers und ersten Rectors unserer Anstalt, fand eine Gedächtnisseier statt, bei der Herr Docent Dr. Wohlgemuth die Gedenkrede hielt, in welcher der Verewigte als "ein Denker, ein Frommer und ein Held" den Hörern zum Vorbild dargestellt wurde.

Leider müssen wir wieder unseren Bericht mit einem schmerzlichen Verlust schliessen, den das Rabbiner-Seminar kurz vor Schluss unseres Berichtsjahres durch das am 22. September erfolgte Hinscheiden des Rabbiners Dr. Salomon Cohn אייל in Breslau erlitten hat. Der Verblichene war sofort bei der Gründung des Seminars im Jahre 1873 als Grossherzoglich Mecklenburgischer Landesrabbiner von Schwerin ins Curatorium des Seminars eingetreten und hat an dessen Arbeiten bis zum Jahre 1894 als eifriges werkthätiges Mitglied den regsten Antheil genommen, und auch vom Jahre 1894 ab war er als Ehrenmitglied des Curatoriums mit hingebungsvollem Interesse das Gedeihen unserer Anstalt zu fördern bestrebt. Nachdem er als Rabbiner der Synagoge an der Potsdamer Brücke in Berlin seinen Wohnsitz genommen, hatte er in uneigennützigster Weise vom Wintersemester 1878 79 bis zum Sommersemester 1894 die theoretische und praktische Homiletik an unserem Seminar gelehrt. Als einer der vorzüglichsten Meister der Kanzelberedsamkeit hatte er es verstanden, seinen Schülern den rechten Weg zu zeigen, wie man in den gottesdienstlichen Vorträgen Formvollendung mit Gedankentiefe und Gedankenreichthum verbindet und durch das Wort die Gemeinde zu edlen Thaten begeistert. So sind zahlreiche Schüler unserer Anstalt von ihm zu gediegenen Kanzelrednern ausgebildet worden, und es wurde allgemein bedauert, dass er infolge seines leidenden Zustandes im Sommer 1894 genöthigt ward, seine Lehrthätigkeit an unserem Seminar einzustellen. Wie sehr aber sein Herz an unserer Anstalt hing, zeigt noch seine letztwillige Verfügung, in welcher er seine grosse reichhaltige Bibliothek unserem Rabbiner-Seminar überwies. — Bei der Eröffnungsrede am Anfange dieses Wintersemesters nahm der Unterzeichnete die Gelegenheit wahr, den verewigten Rabbiner Dr. Salomon Cohn den Hörern des Seminars als Musterbild vorzuhalten, als einen treuen Glaubenshelden, für den Stellung und Ansehen nicht den geringsten Werth hatten, wenn dieselben ihm in der wirksamen Bethätigung seiner Rabbinerpflichten hinderlich waren, der strengstes Festhalten an unserer alten Ueberlieferung mit gediegener wissenschaftlicher Bildung zu vereinigen verstand und

zu jeder Zeit seinen Schülern als ein väterlicher Berather und Wohlthäter sich erwies. Das Rabbiner-Seminar wird ihm stets ein treues liebevolles Gedenken bewahren. מנצב"ה.

Lections-Verzeichnis des Jahrganges 1901-1902.

Der Rector:

(W.-S.) Abth. A: Talmud stat. גיטין aus גיטין I und II; eursorisch X und IV (5 St.)

Abth. B: Talm. stat. סוגיות aus קידושין II; curs. און und XV. (5 St.)

Pentateuch-Exegese: Leviticus 1-5 (2 St.)

Ritual-Codices: Repetitonen und Dictate zu הי נדה (2 St.)

Privatissime: ספרא דכורא דנדבה (1 St.)

Halachische Vorträge (1 St.)

In den Ferien כוגיא דמי פירות לשבת הגדול.

(S.-S.) Abth. A u. B: Talmud stat. יבמות aus וויכמות III (5 St.); curs. ווויכות III (3 St.)

Pent.-Exegese: Lev. 23-25 (2 St.)

Einleitung in den Pentateuch (1 St.)

Ritual-Codices: אבן העור דיני גימין (1 St.)

Repet. u. Dict. zu הישהיטה (2 St.)

Halachische Vorträge (1 St.)

Dr. Berliner:

- (W.-S.) Jüdische Geschichte des 15. Jahrhunderts.

  Litteratur der methodologischen Schriften zum Talmud und

  Midrasch
- (S.-S.) Jüdische Geschichte: Zeitraum des 16. Jahrhunderts. Litteratur: Quellen und Parallelen für das palästinensische Pentateuch-Targum.

Prof. Dr. Barth:

(W.-S.) Bibel-Exegese: Abth. A: Die Psalmen. Einleitung, Erklärung von Ps. 1—44.

Abth. B: Ausgewählte wichtige Theile aus Ezechiel. Cursorisch Pentateuch, Genesis c. 49 bis Exod. 35, mit besonderer Benützung des Commentars des בישב".

Hebr. Grammatik: Erster Theil. Laut- und Silbenlehre, Pronomen und Verbum.

Privatissime: Grammatik des bibl. Aramäisch. Lectüre ausgewählter Stücke aus Daniel.

(S.-S.) Exegese: Abth. A: Psalmen (Forts.), Ps. 112—150, 43—63, 104.

Abth. B: Erklärung des Buches Esra. Grammatik des bibl.

Aramäisch. Ausgewählte Stücke des Pentateuchs mit besonderer

Berücksichtigung der Commentare des zu und z

Dr. H. Hildesheimer:

(W.-S.) Jüdische Geschichte: Vom Tode des Herodes bis zum Ende des jüdischen Krieges (2 St.) Politische Geographie des Westjordanlandes (2 St.) Bevölkerungs-Geschichte Palästina's (1 St.)

Topographie Jerusalem's (1 St.)

(S.-S.) Jüdische Geschichte von Esra bis Antiochus Epiphanes (2 St.)
Physische Geographie und politische Geographie des Ostjordanlandes (2 St.)
Einleitung in die Schriften des Josephus (1 St.)

Dr. Wohlgemuth:

(W.-S.) Talmud: Abth. C: stat. שכת פרק כירה (5 St.); curs. בבא קמא פי החובל

Ritual-Codices: Abth. A u. B ייד הי נדה (5 St.)

Religions-Philosophie: Lectüre u. Besprechung des Buches Kusari von Jehuda ha-Levi (1 St.)

Homiletik: Homiletische Uebungen im Anschluss an die Lectüre des Tanchuma.

(S.-S.) Talmud: Abth. C: stat. פסחים fol. 20—30 (5 St.); curs. ב״ק פי (S.-S.) ב״ק פי (S.-S.) ב״ק פי

Ritual-Codices: Abth. A u. B: ייד הלכות שהיטה (5 St.)

Religions-Philosophie: Lecture des 1. Theils des More Nebuchim (2 St.)

Homiletische Vorträge

der Hörer haben allwöchentlich unter Leitung der Docenten stattgefunden.

Im Studienjahre 1901/02 wurde das Rabbiner-Seminar von folgenden Hörern besucht:

Stud. phil. Alouker, Jankel David, Homel (Russland)

Stud. phil. Aschkenasy, Hersch, Brody (Galizien)

Stud. phil. Auerbach, Moses, Halberstadt

Stud. phil. Blau, Armin, Verbó (Ungarn)

Stud. phil. Brader, David, Ichenhausen

Stud. phil. Cohn, Gustav, Berlin

Stud. phil. Daiches, Sally, Wladislawow (Russland)

Stud. phil. Daiches, Samuel, Wladislawow (Russland)

Stud. phil. Dreyfuss, Heinrich. Uffheim (Elsass)

Stud. phil. Dreyfuss, Lucien, Westhausen (Elsass)

Stud. phil. Frankfurter, Moritz, Holleschau (Mähren)

Dr. Frankfurter, Salomon, Holleschau (Mähren)

**Stud. phil. Frankfurter, Arnold, Holleschau (Mähren)

Dr. Galliner, Siegfried, Deutsch Eylau

**Stud. phil. Gans, Sally, Wreschen

Stud. phil. Gradenwitz, Hirsch, Rawitsch

Stud. phil. Hanover, Sigmund, Wandsbeck

Stud. phil. Joseph, Martin, Berlin

Stud. phil. Josnagrodski, Leo, Priloki (Russland)

Dr. Klumel, Meyer, Widsi (Russland)

Stud. phil. Lange, Markus, Halberstadt

Dr. Lauterbach, Zallel, Drohobitz (Galizien)

Stud. phil. Levy, Arthur, Hochfelden (Elsass)

Stud. phil. Levy, Emil, Hagenau (Elsass)

Dr. Levy, Wilhelm, Berlin

Stud. phil. Mainzer, Moritz, Frankfurt a. M.

Stud. phil. Marmorstein, Arthur, Szenitz (Ungarn)

Stud. phil. Marx, Alexander, Königsberg i. Pr.

Stud. phil. Meyerowitz, Arthur, Coadjuthen

**Stud. phil. Nathan, Max Nathan, Emmerich

Stud. phil. Neuhaus, Leopold, Rothenburg a. F.

Stud. phil. Nischkowsky, Julius, Wongrowitz

Stud. phil. Nobel, Israel, Halberstadt

Dr. Pick, Heimann, Ostrowo

Stud. phil. Rieger, Richard, Szered (Ungarn)

Stud. phil. Rösel, Isert, Rawitsch

Dr. Rosenwasser, Emil, Neu-Sandez (Galizien)

Stud. phil. Salomon, Felix, Breslau

^{**)} Ausgeschieden.

Stud. phil. Sänger, Jacob, Mergentheim
Stud. phil. Schwarz, Emil, Strassburg (Elsass)
Stud. phil. Snowman, Henry, B. A., London
Dr. Stein, Isaak, Harburg b. Augsburg
Stud. phil. Sternberg, Leo, Rawitsch
Stud. phil. Weil, Arthur, Hatten (Elsass)
Dr. Weil, Edmund, Erstein (Elsass)
Stud. phil. Wiesel, Heinrich, Tereselpatak (Ungarn)
Stud. phil. Winter, David, Köln a. Rh.

Ausserdem haben noch einige Hospitanten an einzelnen Vorlesungen theilgenommen.

Die S. 5 verzeichneten mit Rabbinatsdiplomen entlassenen Hörer hatten bereits vor Beginn des Wintersemesters 1901/02 Urlaub erhalten, bez. Stellen angetreten und sind daher im vorstehenden Verzeichnisse nicht aufgeführt.

Von den Schülern des Seminars sind berufen worden:

Dr. J. Auerbach zum Rabbiner in Halberstadt.

C. Bloch zum Rabbiner in Sulz u. W. (Elsass).

Dr. J. Bloch zum Rabbiner in Barr (Elsass).

Dr. J. Friedmann zum Rabbiner in Grätz (Posen).

M. Gugenheim zum Rabbbiner in Quatzenheim (Elsass).

M. Hoffmann zum Religionslehrer in Frankfurt a. M.

Dr. S. Lehmann zum Rabbiner in Schirrhofen-Bischweiler (Elsass).

Dr. N. A. Nobel zum Rabbiner des Vereins zur Wahrung jüdischreligiöser Interessen in Leipzig.

Dr. A. Schweizer zum Rabbinats-Vikar zu Veikersheim (Württemberg).

Auch in diesem Jahre haben mehrere unserer Schüler von Vereinen und Privaten ansehnliche Stipendien erhalten, wofür wir hier unsern herzlichsten Dank aussprechen.

BERLIN im Januar 1903.

Dr. D. Hoffmann,
Rector.

Rechenschafts-Bericht.

Einnahmen.

(Geordnet nach § 4 des Statuts.)

	Zum Fonds	Jahresbeiträge M
A. Ordentliche Mitglieder. M. Ambrunn, München D. H. Apelt u. Söhne, Halle a. S. Apolant, Beuthen A. Aron, Königsberg i. Pr. Bendix Auerbach, Cöln Leffmann Auerbach, Cöln Selig Auerbach Söhne, Berlin Stadtrath Baer, Frankfurt a. M. Sam. Baer's Söhne, Halberstadt Wwe. Auguste Bauer, München Felix Benjamin, Beuthen S. Bergmann, Fürth Oscar Berlin, Berlin Commerzienrath Bernheimer, München Samuel Bielefeld, Cöln H. Birnbaum, Cassel Geh. Sanitätsrath Dr. J. Blumenthal, Berlin Aron Böhm, Graudenz J. M. Böhm, Brieg Rabb. Dr. M. Cahn, Fulda	40	30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 50 50 45 80 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30
Dir. Alfred Calmon, Hamburg Eduard Cohen, Frankfurt a. M		50 100
Wwe. E. Cohn, Berlin		30 30 30 50
M. Cohn, Rawitsch	40	941

		1	
	Zum Fonds	Jahresbeit	
	Mh of	M	4
Uebertrag	40	941	
J. Dorn Söhne, Berlin	40	30	
Isidor Dülken, Cöln a. Rh.		30	
Gebr. Durlacher, Hamburg		50	
M. K. Elias u. Sohn, Cassel		75	
Leo Ellinger, Frankfurt a. M		60	
Leonhard Emanuel, Cöln		30	
Jacob Ettinger, Umann		100	
Emanuel Ettinghausen, Frankfurt a. M		30	
Ettlinger u. Wormser, Carlsruhe i. B		100	
Philipp Falk Breslan		30	
Philipp Falk, Breslau		50	
Amson Feuchtwanger 5", Fürth i. B.		30	
J. L. Feuchtwanger, München		75	
Max Feuchtwanger, Carlsruhe i. B		30	
Leopold Fischer, Linden bei Hannover		30	
Max Fischer, Hannover		30	
Siegmund Fränkel, München		40	
Wilhelm Fränkel, München		30	
Ph. Friedländer, Berlin		60	
S Friedländer Halle a S		30	
S. Friedländer, Halle a. S		30	
Josef Fulda, Mainz		30	
Herm Fürther, München		30	
D. Gestettner, London L. 2.10 =		51	40
Jacob Goldberg, Cassel		30	
Heim. Glaser, Zabrze		30	
Leeser Goldhaber, Danzig	Name of the state	30	
D. Goldschmidt, Frankfurt a. M		30	
J. u. S. Goldschmidt, Frankfurt a. M		50	
Albert Goldstein, Königshütte		30	
David Goldstein, Beuthen OS		50	
Max Goldstein, Kattowitz		30	
Siegmund Goldstein, Beuthen		50	
H. Greifenhagen, Berlin		30	
Gebr. Grumach, Berlin		50	
J. Grünfeld, Kattowitz		30	
S. Grünfeld, Beuthen		30	
S. Guldmann, Nürnberg		30	
Herm. Gumpertz, Hamburg		30	
Leopold Gutmann, Beuthen		30	
Simon Gutmann, Beuthen		30	
L. H., Frankfurt a. M		100	
Isaak Haase, Breslau ·		30	
Max Hackenbroch, Frankfurt a. M		60	
Uebertrag	40 -	2782	40
O O DOI (1 Ag	10	1 2.02	1

	Zum Fonds		Jahresbei M	träge
Uebertrag	40		2782	40
Wilhelm Hackenbroch, Frankfurt a. M.	40		60	40
E. Hamberg, i. F. L. Behrens & Comp.,				
Hamburg			30	
Hamburg			30	
S. Harburger, Berlin			30	
M. Harmelin, Leipzig			30	
J. M. Hartig & Co., Hamburg			30	
Commerzienrath Heichelheim, Giessen	50			
Dr. Paul Heimann, Breslau	30			
Frau Dr. H. Heinemann, Frankfurt a. M.			30	
Marcus Heinemann, Lüneburg			30	
Albert Helfft, Berlin			30	
Moritz & Jos. Hess, Cassel			30	
Herm. Heymann, Altona			30	
Maximilian Heymann, Berlin Aron Hirsch & Sohn, Halberstadt			30	
Aron Hirsch & Sohn, Halberstadt			300	
Gustav Hirsch, Berlin			30	
Herm. Hirsch, Hamburg			30	
Oberabbiner M. Hirsch, Hamburg			50	
Rechtsanw. Hirschberg, Breslau	30		50	
Julio Hirschmann, Hamburg			30	
Martin Hirschmann, Frankfurt a. M			30	
Rabbiner Dr. M. Horovitz, Frankfurt a. M.			50	
Alphons Jacobson, Leipzig		ĺ	50	
John Jaffé, Nizza			30	İ
Hermann Joelsohn, Berlin			30	
Julius Joelsohn, Berlin			30	
Jüdische Gemeinde Wreschen		}	30	
Ad. Kaiser, Zabrze			30	
Julius Kalmus, Berlin			30	
A. Katzenstein, Bodenwerder			30	
Katzenstein & Benjamin, Frankfurt a. M.			30	
Leopold H. Kaufmann, Frankfurt a. M.			30	
Gebr. Klau, Frankfurt a. M			30	
C. Knoller, Berlin			50	
M. Knoller, Berlin			50	
Jacob Kramer, Fürth			150	
Max Kulp, Frankfurt a. M			60	
Sara Kulp, Frankfurt a. M			30	
Rafael Landauer, München			50	
Lazarus Broth, London L. 10 =			203	
Professor Dr. Leeser, Heidelberg			60	
Zach. Lehrburger, Copenhagen p. 1900 u. 1902	1 150	1		1 40
Uebertrag	150		4765	40

	Zum Fonds	Jahresbei M	träge &
Uebertrag	150 _	4765	40
Carl Leipziger, Breslau	100	30	
S. J. Leszynsky, Berlin		30	
Dr. B. Levy, Hamburg		60	
N. Levy, Altona		30	
A. J. Lewin, Königsberg		30	
G. Löwenberg, Berlin		75	
Leopold Mainz, Berlin		30	
Liebmann Mainz, Frankfurt a. M		30	
Sally M. Mainz, Hamburg		30	
Samuel Mainzer, Mannheim		30	
Gehr. Mannheimer, Beuthen		40	
M. Mark, Breslau		30	
Georg Marx, Königsberg		100	
Herm. Marx, Königsberg		30	
Gebr. Marx, Paris Fr. $40 = \dots$		32	
H. Marzinsky, Berlin		30	
Mauer & Plaut, Cassel		100	
Ascher Mayer, Prenzlau		30	
Rudolf Mayer, i. F. Mayer & Müller, Berlin		40	
Dr. E. Merzbacher, München		30	
Emil Meyer, Hannover		200	
Joel Meyer, Berlin		45	
Julius Meyer, Berlin		30	
Zacharias Meyer, Frankfurt a. M		30	
Wwe. Meyersohn, Berlin		30	
Sally Meyerstein, Hannover		50	
Siegmund Meyerstein, Hannover		50	0.5
F. D. Mocatta, London L. 5 =		101	65
A. J. Moeller, Altona		30	
Seligm. Mosbacher, Frankfurt a. M	30	30	
N. N., Frankfurt a. M	50	160	
N. N., Paris Fres. 200 =	40	160	
A. Nagel, Cassel	20	30	
Isidor Neuburger, München		50	
M. Neufeld & Comp., Berlin		30	
J. Neumann, Breslau		30	
Wwe. S. Nothmann, Beuthen		30	
Baruch, Nussbaum, Frankfurt a. M		30	
Consul. J. Ollendorf, Breslau		30	
H. N. Oettinger, Hamburg		30	
Lincoln Menny Oppenheimer, Frankfurt a. M.	50		
Wwe. J. Pakscher, Berlin		30	
Frau R. Pappenheim, Frankfurt a. M.		30	
Uebertrag	270 —	6679	05
Condition of the condit	210	1 0010	00

	Zum Fonds	Jahresbeit M	träge
Uebertrag	270 -	6679	05
Dr. H. C. Plaut, Hamburg		100	
Ploni ben Ploni, Paris		30	
Jacob L. Posen Wwe., Frankfurt a. M.		30	
Lazarus Posen Wwe., Berlin		30	
Dr. J. Preuss, Berlin		30	
Moritz Rau, Fürth		30	
Jacob Reis, Hamburg	40	30	
Rechtsanw. Reitlinger, Paris Fres. 50 = .	40	90	
Isidor Rosenblüth, Berlin		30	
Rosendahl & Comp., Hamburg		30	
Moritz Rosenthal, Beuthen		30 75	
Georg Rosenzweig, Cassel		30	
H. Rothenstein, Berlin		1630	43
Baron Ed. von Rothschild, Paris Fres. 2000		2400	40
Frau Baronin E. von Rothschild, Paris		30	
David Ruben, Hamburg		30	
Emil Sachs, Breslau	50		
J. M. Saizeff, Kiew 25 Rubel =		54	
W Sanarbach Paris 100 Fres.		80	
W. Sauerbach, Paris 100 Frcs. = Jos. Schames, Paris Frcs. 50 =		40	
Louis Schaps, Breslau	50		
J. Schaye, Breslau	30		1
Rechtsanwalt Schüler, Gleiwitz		50	
M. Schüttenberg, Beuthen		30	
J. A. Schwarzschild Söhne, Frankfurt a. M.		30	
E. u. I. Schweisheimer, München		50	
Henry Seligmann, Frankfurt a. M		50	
Jacob Sichel, Frankfurt a. M		200	
Siegfried Silberstein, Kattowitz		30	
Alb. Simon, Cöln		75	
Beer Sondheimer & Co., Frankfurt a. M.		50 30	
H. Stein, Berlin		30	
Professor Dr. L. Stein, Bern		80	
Steindecker Frères, Paris 100 Fres. = .		30	
Synagogenältester Emanuel Stern, Fulda .		30	
Josef Stern, Cöln	50		
A. Sternberg, Breslau		30	
Jonas Sternberg, Königshütte		40	
A. J. Strauss, Paris Fr. 40 =		32	
B. Strauss, Berlin		30	
Josef Strauss, Berlin		30	
M. A. Strauss, Carlsruhe i. B.		30	
Uebertra	g 490 —	12375	48

Uebertrag		Zum Fond	ds	Jahresbei <i>K</i>	träge
Isidor Abraham, Berlin 10 A. G. Abramsohn, Königsberg i. Pr. 5 S. Adler jun., Zabrze 10 Dr. Adler, Lübeck 7 J. Adler, München 6 Frau Adler, Cassel 20 Jacob Alexander, Hamburg 20 Leopold Alexander, Memel 10 Alsberg & Löwenbaum, Cassel 20 Jos. Altmann, Kattowitz 15 Isaac Altmann, Mosbach 10 L. Altmann, Kattowitz 20 Max Angress, Beuthen 10	Samuel Straus, Carlsruhe i. B. David Struck, Berlin Ch. Tietz, Prenzlau Gebr. Tietz, Berlin Julius Tietz, Nürnberg pro 1901 u. 1902 Leonhard Tietz, Cöln a. Rh. Frau Marcus Tietz, Bamberg S. Wallach & Co., Müllhaus i. E. Josef Warburg, Nordhausen L. J. Warburg, Nordhausen Moritz Warburg, Hamburg Weil Söhne, Strassburg S. Weile, Berlin Frau J. Weinberg, Nottingham L. 15 = Wwe. Z. Weinberg, Berlin Wwe. Weinschenk, Nürnberg Stadtrath Salomon Wiener, Kattowitz Geh. Commerzienrath Kgl. Sächs. Gen. Consul Max von Wilmersdörfer, München Veit Wohlfahrt, Frankfurt a. M. Leopold Wolf Söhne, Eisenstadt 20 fl. = Albert Wolff, Hamburg D. Wolfsohn, Cöln A. Zamory, Berlin	490		50 30 30 75 100 60 50 30 50 100 50 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30	20
[[chambun of 51]] [10000 01	Isidor Abraham, Berlin A. G. Abramsohn, Königsberg i. Pr. S. Adler jun., Zabrze Dr. Adler, Lübeck J. Adler, München Frau Adler, Cassel Jacob Alexander, Hamburg Leopold Alexander, Memel Alsberg & Löwenbaum, Cassel Jos. Altmann, Kattowitz Isaac Altmann, Mosbach L. Altmann, Kattowitz	·		5 10 7 6 20 20 10 15 10 20	50

		Zum Fo	nds &	Jahresbeit <i>M</i>	räge
Uel	pertrag	510		13863	31
Abr. Auerbach, Cöln,				7	50
Aron Auerbach, Hamburg				15	
Rabb. Dr. Auerbach, Halberstadt				10	
Kgl. GenCons. Auspizer, München				20	
A. Austerlitz, Giessen				5	
M. Baier, Breslau				15	
Jos. Baenger, Kattowitz				10	
J. Baer, Berlin				7	50
Bär & Wetterhahn, Giessen				5	
Rabbiner Dr. Osc. Baehr, Prenzlau				5	
Professor Dr. J. Barth, Berlin .				10	
Herm. Barth, Zürich				20	
Victor Barth, Zürich				20	
Moritz Bass, Frankfurt a. M				10	
David Bauer, Frankfurt a. M.				20	
L. Bauer, Frankfurt a. M				10	
Lipmann Bauer Erben, Mannheim				20	
Moritz Bauer, Frankfurt a. M.				15	
Louis Becker, Berlin				20	
M. Bender, Frankfurt a. M				10	
Nathan Bendheim, Altona				20	
Gebr. Benditt, Fürth	. M			$\begin{bmatrix} 25 \\ 10 \end{bmatrix}$	
Bernh. Benjamin Wwe., Frankfurt				7	50
J. Benjamin, Cöln a. Rh				20	50
Louis Benzian, Hamburg	1000			20	
L. Berlin i. F. Kann, Nürnberg, pro 190				$\begin{bmatrix} 20 \\ 20 \end{bmatrix}$	
Jacob Berliner, Hannover				20	
Jos. Berliner, Hannover				15	
Is. Beyersdorfer, München Julius & Guido Bier, Frankfurt a.	M			15	
Jos. Birk, Sterbfritz	111			10	
B. Birkenruth, Fulda				10	
Gebr. Birnbaum, Frankfurt a. M.				10	
C. Blach, Mannheim				10	
L. Bloch, Zürich 20 Fres. = .				16	
Gebr. Blumenthal, Rennertehausen				20	
Jacob Blumenfeld, Leinzig				10	
Jacob Blumenfeld, Leipzig Rabbiner Dr. Ad. Blumenthal 57,	Ratibor			10	
Blumenthal, Halle a. S				5	
H. Blumenthal, Cassel				15	
Louis Bock, Kattowitz			1	5	
Commerzienr. Bodenheim, Cassel .				25	
Carl Bodenheimer, Darmstadt .				15	
Herz Bodenheimer, Mannheim .				20	
	Uebertrag	510		14471	81
		1	1		1

	Zum Fone	ls Jah	resbeiträge
	Mi.		M. A
[T.1 (			1
S. Bodenheimer, Darmstadt	510	- 144	71 81
Synagogenr, Rodenheimer, Mannheim			10
Synagogenr. Bodenheimer Mannheim			15
Julius Bodenstein, Berlin Victor Bodländer Termonia			15
			10
			20
Rabbiner Dr. J. Bondi, Mainz			10
Will D. Nurnberg	1		10
N. Bonne, Nürnberg Wilh. Borinsky, Zabrze OS. Josef Bottenwieser, Freel-Gart M.		- 1	20
			10
			20
			6
Jacob Büchenbacher, Fürth		1	20
Jacob Büchenbacher, Fürth Consul Budge, Frankfurt a. M.			0
			.0
B. Buff, München Louis Burchard, Halbareted			.5
			0
Dr. meu. Durchard, Hamburg		1	0
Siegm. Burger, Nürnberg		1	0
R. Burrack Memol	}	2	0
R. Burrack, Memel			5
A. Buxbaum, Marburg		1	0
G. Buxbaum, Bamberg		1	0
		1	0
Herz Cahn, Mainz M. Cahn, Frankfurt a. M. Moise Cahn, Strassburg i E		2	
Moise Cohn Street a. M.		1	
Moise Cahn, Strassburg i. E.		1	
L. Callinanii. Hampiiro		l î	1
H. Carlebach, Frankfurt a. M.		10	
		10	
- Carrenach Linner		7	
2. Centaver, Konjoshutta () S		6	
VII OHAIHI (V. UHIZEV Rorlin		10	
11. D. Ollfon, Berlin		10	
Torm, van Oleel, Chin a Rh			
-baao tan Olcel, Onin a Rh		15	
Tide M. Vall Cleet, Emden		10	
21. M. Conen, Hampiro		5	
Temporal Di. A. Comb. Ichanhaucon i D		20	
Trankfirt a M		20	
Denno Cohn, Tarnowitz		20	
J. Cohn, Warburg		10	
J. N. Cohn, Königsberg		10	
Max Cohn, Königsberg		5	
Hermann Cramer, Frankfurt a. M.		15	
		20	
Uebertrag	510	15021	31
		,	

	Zum Fonds	Jahresbeiträge
Uebertrag	510 -	15021 31
H. Daniel, Breslau	10	10001 01
L. Dannhauser, München		20
Rabb. Dr. David, Düsseldorf		10
Carl Em. Dessauer, Bamberg		15
Commerzienr. Siegmund Dessauer, Bamberg		15
M. Dresdner, Beuthen		15
Wwe. Josef Dülken, Cöln a. Rh		10
Isaac Dreyfuss, Frankfurt a. M		20
A. Działoszynsky, Berlin		20
A. Dzialoszynsky, Berlin		10
Dr. Heinrich Ehrentreu, München		10
Elias Ehrlich, Kattowitz		6
Herm. Eichelberg, Marburg		10
M. Eichelberg Nachf., Marburg		10
Wwe. Eichbaum, Bamberg		10
Ww. W. Einstein, Nürnberg		10
Frau Helene Eisenheimer, Schweinfurt		5
Jacob Emanuel, Frankfurt M		20
Jacob Emanuel, Flankfult M		10
Isr. Emmrich, Rhina		10
Leopold Engelbert, Cassel		10
Rechtsanwalt Epstein, Kattowitz OS.		15
Aron Ettlinger Mannheim		10
Aron Ettlinger, Mannheim Jul. Ettlinger, Mannheim		10
		18
Raph. Ettlinger, Frankfurt a. M		15
S. Federlein, Hannover		15
Josef Feistmann, Fürth		20
Bernh. Feith, Mannheim		1
Max Feldstein, Cassel		20
Is. Felsenstein, Leipzig		25
Wolf Felsenstein, Königsberg		10
J. W. Fernbach, Berlin		6
Dr. August Feuchtwanger, München		12
E. Feuchtwanger, München		20
Louis Feuchtwanger, München		20
Siegmund Feuchtwanger, München		20
Advokat Moise Finzi, Florenz	10	10
H. Fiorino, Cassel	10	00
Herrmann Fischer, Kattowitz		20
M. Fischer, Zabrze OS.		10
L. Fleischhaker, München		10
Salomon Forchheimer, Nürnberg		15
Frank & Wolfsohn, Paris Fres. 20		16
E. Fränkel, Königshütte OS		6
Uebertrag	g 530 -	15590 31

	Zum Fonds M. A.	Jahresbei M	träge
Uebertrag	530 —	15590	31
Gustav Fränkel, München		20	
Maurermeister J. Fränkel, Berlin	00	15	
Martin Fränkel. Breslau	20	22	40
Dr. med. L. Fränkel, Copenhagen 15 Kr.	(A.)	16	80
Rechtsanw. Dr. E. Fränkel, München		15	
Heinrich Fränkel, München		20	
Numa Fränkel 5", Copenhagen pro 1900 .		20	
Ferdinand Freudenstein, Frankfurt a. M.		5	
H Freudenthal, Breslau		10	
Dr. Max Freudenthal, Breslau		10	
Frau Freuer, Königshütte		20 5	
David Freund, Breslau		20	
Nathan Friedeberg, Breslau		20	
Isidor Friedländer, Breslau		20	
Simon Friedländer, Breslau		20	
S. Friedländer, Kattowitz		10	
Jacob Fröhlich, Gleiwitz		15	
S. Fröhlich, Cassel		15	
Lissmann Fürth, Frankfurt a. M		20	
Theodor Fürth, Frankfurt a. M		20	
Max Gassmann, Gleiwitz		10	
B. Gänsler, Berlin		10	
Alfred Geiger, Frankfurt a. M		10	
Wwe. Gift, Nürnberg		25	
S. Glass jr., Beuthen		5	
Amtsgerichtsrath Glogauer, Tarnowitz		10	
M. Goldberg, Karlsruhe		20	
Goldenberg & Marcus, Giessen		10	
Jacob Goldberger, Nürnberg pro 1901 u. 1902		20	
A. Goldschmidt, Berlin		10	
Jacob Goldschmidt Hamburg		20	
Jos. M. Goldschmidt, Copenhagen		5 10	
Levy Goldschmidt, Frankfurt a. M Wwe. L. B. Goldschmidt, Frankfurt a. M.		15	
Seligm. Goldschmidt, Hamburg		20	
Wwe. Wolf Goldschmidt, Dornach i. E.		5	
Eugen Goldstein, Kattowitz		20	
Heymann Goldstein, Beuthen		20	
Paul Goldstein, Königshütte		25	
Grossier S. Goldstein & Sohn, Copenhagen		40	
pro 1900 u. 1902		40	
Uebertrag	550 -	16249	51

	Zum Fonds	Jahresbeiträge # \$
Uebertrag	550 —	16249 51
Director Gombrich, Nürnberg		5
Marc. Gottlieb, Fulda		6
J. Gradnauer, Berlin		20
D. Greif, Fulda		10
Simon Graetzer, GrStrehlitz		20
Landrabbiner Dr. Gronemann, Hannover .		10
Jondof Griesmann, Nürnberg		10
Nathan Grünebaum, Brückenau		10
J. Grünewald, Giessen		10
L. Grünfeld, Beuthen		20
S. Grünhut & Söhne, Regensburg		5
S. Grünpeter, Oberheiduck		5
W. Grünpeter, Kattowitz		25
Ing. H. Grünwald, Beuthen		. 15
H. Grünwald, Zabrze		10
Gebr. Grawe, Lodz		10
Sally Guggenheim, Berlin		20
Heinrich Guggenheimer, München		12
Sylvain Guggenheim, Frankfurt a. M		20
Rechtsanw. Dr. Guthauer, Zabrze		20
Isidor Guttmann, Ratibor		15
Löbel Guttmann, Beuthen		10
Guttmann, Zürich		20
Hartwig Haarburger, Hamburg		5
Meyer Hahn, Rhina		15
Raph. Hahn, Göttingen		10
Raphael & Hähnle Hahn, Cassel		10
Salomon Hahn, Halle a. S		10
Adolf Hanauer, Frankfurt a. M.		10
Dir. Eugen Händler, Zabrze		20
Dir. S. Händler, Zabrze		20
Marcus Haarburger, Altona		5
J. Hausdorf, Zabrze		15
B. Hausmann, Breslau		20
W. Hausmann, Königshütte		5
Jac. Hecht, Cassel		25
Samuel Hekscher, Hamburg		20
Emil Heimann, Schweinfurt		10
D. Heinemann, München		20
B. Heinemann, München		6
Levi Heinemann sen., Cassel		10
Dr. jur. Siegmund Held, Nürnberg		20
M. Helfft, Halberstadt		10
G. Henschel, Rybnik		10
Uebertrag	550 —	16833 51

	Zum Fonds		
Uebertrag	550 -	16833 5	1
H. Hermann, Cassel		20	
Moritz Hermann, Königsberg i. Pr		20	
D. Herz, Berlin		12	
Herzfeld & Co. Nürnberg pro 1901 u. 1902		20	
H. J. Hes, Papenburg		6	
Herm. Hess, Glessen		5	
Siegmund Heussinger, Schweinfurt		5	
Aron Hildesheimer, Halberstadt		20	
Gustav Hildesheimer, Hannover		20	
Albert Hildesheimer, London		20	
Dr. H. Hildesheimer, Berlin		15	
Dr. Meier Hildesheimer, Berlin		20	
Moses Hildesheimer, Berlin		10	
Wwe. Meyer Hirsch, Schweinfurt		5	
Moritz Hirsch, Mannheim		15	
Justizrath Dr. N. Hirsch, Frankfurt a. M		10	
Dr. med. R. Hirsch, Hamburg		5	
Dr. Sal. Hirsch, Hannover		10	
S. Hirsch, Wandsbeck		6	
Joseph Hirschberg, Berlin		15	
Z. Hochschild, Frankfurt a. M		20	
K. Höchster, Mainstockheim		5	
Mendel Hoffmann, Breslau		20	
J. Holzinger, Fürth		25	
J. & S. Horowitz, Berlin		15	
J. Jaffé, Hannover		10	
S. Janhet, Berlin		20	
Frau Dr. Joel, Lübeck Moritz Josef, Halberstadt B. Josef, Berlin Leo Isaak, Frankfurt a. M.		6	
Moritz Josef Halberstadt		15	
B Josef, Berlin	•	10	
Leo Isaak Frankfurt a M		10	
C. Israel, Berlin		20	
Jüdische Gemeinde, Lübeck		20	
Rabbiner Dr. Kahn, Wiesbaden		20	
Dr. Kaiser, Königshütte		10	
M. Kaiser, Zabrze		10	
Maier Kamm, Fulda		8	
H. Kann, Hannover		15	
	•	15	
Herm. Karger, Breslau	•	10	
Jos. Karpf, Fulda		15	
Rabbiner Dr. Kaatz, Zabrze D. Katz, Schlüchtern	•	10	
S. Matz, Schlüchterh		20	
S. Katz, Hannover	•	5	
Sim. Katz, Rhina	•		5.1
Uebertr	ag 550	- 17426	5.

	Zum Fonds	Jahresbeiträge M. &
Uebertrag	550 -	17426 51
Sam. Katzenstein II, Rhina		5
Ignatz Kaufmann, Frankfurt a. M		18
L. Kaufmann, Mannheim		20
Siegmund Kaufmann, Mannheim		5
Commerzienrath M. P. Kirchdörfer, München		10
Heinrich Klemann Kattowitz		12
Fabrikbes. Kleczewsky, Gleiwitz		10
D. A. Klopper, München		15
J. Klugmann, Nürnberg		10
Aron Kober, Breslau		20
Josef Kober, Breslau		20
Wilh. Kober, Breslau		20
Wilh. Kober, Breslau Jul. Kochmann, Zabrze		20
M. Koplowitz, Berlin		10
Sally Koranski, Karlsruhe i. B		10
S. Kosterlitz, Zabrze		20
Rabbiner Dr. Kottek, Homburg v. H		10
Wwe. Amalie Künstler, Nürnberg		10
E. Kusznitzky, Gleiwitz		10
Albert Landauer, München		20
Commerzienrath Jacob Landsberger, Berlin		15
Josef Lang, Markirch i. E		20
Ph. Lasch, Halberstadt		10
J. Lasdun, Königsberg i. P.		20
G. Lauchheimer, München		20
Leo Lazarus, Cassel		25
Herm, Lehmann, Frankfurt a. M.		10
S. Leiter, München Ignatz Leitner, Wiesbaden A. Leschnitzer, Tarnowitz		20
Ignatz Leitner, Wiesbaden		10
A. Leschnitzer, Tarnowitz	į	10
Louis Leseritz, Iserlohn		10
Carl Levi, München		15
Gebr. Levi, Hannover		6
Max Levy, Breslau		20
Marcus Levinger, München		6
Arthur Levy, Berlin		10
David Levy frères, Strassburg		15
Benas Levy, Berlin		10
Gustav Levy, Stettin		5
Josef Levy, Berlin		10
A. Lewandowsky, Hamburg		15
Frau Lichtenstein, Wiesbaden		5
Adolf Lewin, Königshütte		6
Ad. Lewin, Copenhagen 20 Kr		22 40
Uebertrag	550 —	18016 91

	Zum Fonds	Jahresbe M	iträge &
Isidor H. Lewin, Zabrze H. Lewin, Berlin Moritz Lewin, Frankfurt a. M.	550	18016	91
Isidor H. Lewin, Zabrze		10	
H. Lewin, Berlin		10	
Moritz Lewin, Frankfurt a. M.		10	
M. Lewinsky, Copenhagen pro 1900 u. 1902 l		50	
Herm. Lewithan, Königsberg i. Pr.		20	
Frau S. Licht, Berlin		20	
M. & F. Liebhold, Heidelberg		20	
J. Lindenberg, Berlin Ww. J. Lipstein, Berlin		10	
Ww. J. Lipstein, Berlin		20	
Rabbiner Dr. J. Lob, Emden		10	
Adolf Löwenheim, Tarnowitz		10	
Rabbiner Dr. Löwenstein, Mosbach		5	
Gebr. Löwenstein, Königsberg		10	
Simon Löwenthal, Berlin		15	
Rapp. Dr. Loewenthal, Tarnowitz		10	
N. M., Fulda		5	
Gebr. Maier, Heidelberg		20	
Denno Mainzer, Mannheim		15	
Dauv mainzer, frankhirt a w		10	
J. Mamlock, Breslau	20		
J. Mamlock, Breslau B. L. Marcus, Copenhagen 20 Kr.	22 20		
margoninsky, Copenhagen 20 Kr		22	40
Isaac Marx, Frankfurt a. M		15	
J. K. Marx, Frankfurt a. M.		10	
Lazar Marx, Munchen		25	
Michael Marx, Bibrich		5	
Rabbiller Dr. Marx, Darmstadt		15	
Samuel Marx, Munchen		20	
Samuel Marx, Bibrich		20	
L. Matthiassohn, Hamburg		10	
L. Matthiassohn, Hamburg Karl Melchior, Copenhagen 20 Kr.		22	40
Immpp mender, mannnem		10	
ww. A. Bierzbach, Frankfurt a. M.		10	
Mor. Merzbach, Berlin		10	
Flau Afon Meyer, Bernn 1		15	
Mor. u. M. Meyer, Halberstadt		20	
Mor. u. M. Meyer, Halberstadt H. J. Meyer Söhne, Halberstadt		10	
Jul. Meyer, Halberstadt		10	
Dr. E. Meyer, Mühlhausen i. Els.		5	
Jaques Meyer, Mühlhausen i. Els.		20	
Josef Meyer, Berlin	•	10	
Max Jonas Meyer, Darmstadt		20	
Ph. Meyer, Emden		5	
Kanbiner Dr. Soliemann Massau D		1 10	
Rabbiner Dr. Seligmann Meyer, Regensburg		10	

Max Michael, Frankfurt a. M. 5 Max Michaelis, Berlin 10 Ww. Adolf Moos, Frankfurt a. M. 6 Emil Moos, Gailingen 5 Otto Morawsky, Beuthen 15 Louis Mosbacher, Cassel 20 Leo Moritz, Mainz 20 J. Z. Mosbacher, Nürnberg 10 Hermann Müller, Rybnik 10 M. Münzer, Zabrze 10 Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	71
Max Michael, Frankfurt a. M. 5 Max Michaelis, Berlin 10 Ww. Adolf Moos, Frankfurt a. M. 6 Emil Moos, Gailingen 5 Otto Morawsky, Beuthen 15 Louis Mosbacher, Cassel 20 Leo Moritz, Mainz 20 J. Z. Mosbacher, Nürnberg 10 Hermann Müller, Rybnik 10 M. Münzer, Zabrze 10 Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	
Max Michaelis, Berlin 10 Ww. Adolf Moos, Frankfurt a. M. 6 Emil Moos, Gailingen 5 Otto Morawsky, Beuthen 15 Louis Mosbacher, Cassel 20 Leo Moritz, Mainz 20 J. Z. Mosbacher, Nürnberg 10 Hermann Müller, Rybnik 10 M. Münzer, Zabrze 10 Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	
Ww. Adolf Moos, Frankfurt a. M. 6 Emil Moos, Gailingen 5 Otto Morawsky, Beuthen 15 Louis Mosbacher, Cassel 20 Leo Moritz, Mainz 20 J. Z. Mosbacher, Nürnberg 10 Hermann Müller, Rybnik 10 M. Münzer, Zabrze 20 Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	
Emil Moos, Gailingen 5 Otto Morawsky, Beuthen 15 Louis Mosbacher, Cassel 20 Leo Moritz, Mainz 20 J. Z. Mosbacher, Nürnberg 10 Hermann Müller, Rybnik 10 M. Münzer, Zabrze 10 Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	
Otto Morawsky, Beuthen 13 Louis Mosbacher, Cassel 20 Leo Moritz, Mainz 20 J. Z. Mosbacher, Nürnberg 10 Hermann Müller, Rybnik 10 M. Münzer, Zabrze 10 Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	
Leo Moritz, Mainz	
10 10 10 10 10 10 10 10	
Hermann Müller, Rybnik	
M. Münzer, Zabrze	
Rabb. Dr. E. Munk, Berlin 20 M. L. Munk, Cöln 10 N. N., Fulda 5 N. N., München 10	
M. L. Munk, Cöln	
N. N., Fulda	
N. N., Fulda	
IV. IV., Munonon	
IV. IV., Tranklur a. M. · · · · · · · ·	
IV. IV., Flankian a. m.	
N. N., Frankfurt a. M	
IV. IV., Zaulzo	
N. N., Paris Fres. 20	
11 WG. 114801, Cassol	
Thouse, froton, Donation i. 11.	
M. Neu, Dalmstaut	
Josef Housanger, Laten	
Molitz fredburger, frediborg	
Emil Neustatter, munchen	
Frau Eva Nothmann, OI. Strontez	
Julius Nothmann, Kattowitz	
Wwe. Adelheid Nussbaum, Schlüchtern	
Bon. Nussbaum, Frankfurt a. M 6	
1. Nussbaum, Oschersleben	
S. J. Offenbacher, Fürth	
Ad Olehowsky Zahrze	
Ad. Olchowsky, Zabrze	
Salomon Oppenheim, Fulda	
Oppenheimer frères, Fres. 30	
J. Osterweil, Berlin	
Lazar Perl, Beuthen	
D. Perleberg, Berlin	
M Perlmann, Königsberg	
David Persicaner, Kattowitz	
J. Pfeffer, Giessen	
Theodor Pincus, Tarnowitz	
Ad. Pinczower, Zabrze	
Uebertrag 628 20 19115	71

	Zum Fo	onds	Jahresbe M	iträge
Salomon Pinotto Värimbari Debertrag	628	20	19115	71
Salomon Pinette, Königsberg i. Pr			10	
Calman Plaut, Cassel	4.0		15	
Leopold Plaut, Cassel	10		10	
Leopold Plaut, Cassel Wolf Plaut, Wehrda			15 5	
Gebr. Pollack, Breslan			20	
11d. I Ollack, Zabrze			15	
Figu Hillion Foliak Zahrzo			10	
Max Pollak, Zabrze Kaiserl. Rath W. Pollak, Wien fl. 10			15	
A. Prager, Rybnik	[		17	
A. Prager, Rybnik Lipmann Prins, Frankfurt a. M. Frau Hermine Rapp, Frankfurt a. M.		- 1	10	
Frau Hermine Rapp Frankfurt a. M.			15	
THORACI ITADD, Frankling a M			12	
Dr. n. Kau, Berlin		- 1	10	
Josef Rechnitz, Beuthen		- [	20 15	
S. Redelhelmer, Halberstadt			10	
Adolf Keichenbach, Quedlinhurg			9	
Dudw. Reichenbach, Halberstadt			10	
morriz neichenbach, Halberstadt			5	
H. Reiling, Mainz			15	
Salo Reinach, Cassel Fabrikant Adolf Reiss, Heidelberg		i	10	
Direktor Reiss, Frankfurt a. M.			10	
A. Riess, Zürich			10	
Moritz Riess, Bunde			20	
riau Caroline Miller, Munchen			$\begin{bmatrix} 10 \\ 20 \end{bmatrix}$	
R. Robinsohn, Frankfurt a M			10	
Slegm. Roos, Strassburg			20	
Tiermann S. Rosenall, Munchen			20	
Dr. med. Rosenbaum, Frankfurt a. M.		- 1	20	
Gebr. Rosenbaum, Giessen			10	
E. Rosenberg, Königsberg i. Pr. Robert Rosenberg, Halle			5	
Adolf Rosenblatt Sus Domand			10	
G. Rosenblatt, Regensburg Sam. Rosenblüth Messingwork	-		25	
Sam. Rosenblüth, Messingwerk			5	
WWC. D. ROSERDIUTH, Reglin			10 15	
Tagon reoscuron. Dannary			10	
Oberrabb. Dr. Rosenfeld, Czernowitz 6 fl —		- 1	10	20
Benno Rosenfelder, Minchen			10	20
Frau Rosenfels, München			12	
E. Rosenheim, Frankfurt a. M. Rabbiner Dr. F. Rosenthal, Breslau			1ō	
S. Rosenthal, Frankfurt a. M.			10	
			20	
Uebertrag	638	20 1	9695	91

	Zum Fo	nds	Jahresbei M	träge
Habartus	638	20	19695	91
Uebertrag Uebertrag	060	20	10	75
Sam. Rosenthal, Bialistock 5 Rbl		1	10	••
Hermann Rosenthaler, München			20	
M. Roth, Zabrze		1	5	
Frau Emma Rothschild, Alsield			10	
J. Rothschild, Giessen			10	
Jacob Rothschild, Schlüchtern			5	
Nathan Rothschild, Mosbach			10	
Rud. Sachs, Halle a. S.			20	
J. S. Salomon, Cöln a. Rh			20	
Max Salscha, Kattowitz			10	
Bezirksrabb. Dr. Salvendi, Dürkheim			20	
Ww. M. Sauerbach, Mainz			5	
A. Schäfer, Tarnowitz			20	
Isidor Schäfer, München			6	Ď.
Wilh. Schames, Frankfurt a. M			20	
Frau Th. Schaps, Breslau			10	
Rabb. Dr. Schiffer, Karlsruhe i. B			5	
Dr. M. Schlesinger, Marburg			10	
M J. Schragenheim, Bremen			10	
Rabb. Dr. Schüler, Hegenheim i. Els.			5	
Arn. Schwarz, Beuthen			20	
M. Schwarz, Berlin			10	
Gust. Schwarzschild, Frankfurt a. M.	1		20	
Max Schwarzschild, Frankfurt a. M			10	
Charles Schweizer, Dornach i. E			10	
L. Segelbaum & Co., Altona			10	
David Seligmann, Frankfurt a. M			10	
Wwe. Is. Seligmann, Frankfurt a. M			10	
Nath. Seligstein, Schweinfurt			15	
Bern, Senders Wwe., Biebrich			10	
Mor. Senders, Biebrich			20	
Ad Sighal Cassal			5	
Ad. Sichel, Cassel Jos. Siegel, Mosbach			10	
Advokat Loop Siggal I München			10	
Advokat Leop. Siegel I, München H. Silberberg, Halberstadt			15	
Is. Silbermann, Zabrze	·		10	
David Simon, Wehrda			5	
David Simon, Wehrda Jacob Simon, Karlsruhe			10	
L. Smoira, Königsberg i. Pr.			10	
J. Snatich, Frankfurt a. M.			20	
0 31 1 01			5	
A. Sondheimer, Strassburg i. E.			20	
Ww. Mich. Sondheimer, Frankfurt a. M.			20	1
Uebertra	ig 638	20	20222	66
UGDGITTA	8 000	,		1

	.K.	<u> </u>	M	4
Uebertrag	638	20	20222	66
L. Sonneborn, Giessen			10	
Sorauer & Förster, Beuthen			10	
os. Spangenthal, Cassel	20			
N. Spier Söhne, Alsfeld			5	
Bezirksrabb. Dr. Spitz, Gailingen			10	
Rabb. Dr. Stein, Schweinfurt			20	
Stein, Paris Fres 20			16	
B. Steinharter, Hainsfarth			10	
Eduard Steinitz, Kattowitz			18	
os. Stern, Königshütte			20	
ulius Stern, Frankfurt a. M			10	
I. Stern, Oberheiduck			6	
Marcus Stern, Burghaun			15	
Nath. Stern, Schweinfurt Prau R. Stern, Fulda			20	
rau R. Stern, Fulda			5	
Dr. Stern, Fulda			5	
Louis Sternberger, München			10	
os. Stiebel, Fulda leier Strauss, Berlin 2. Strauss, Kirchhain			10	
Ieier Strauss, Berlin			10	
J. Strauss, Kirchhain			20	
d. Strauss, Mannheim			20	
Baruch Strauss, Marburg			25	
I. A. Strauss, Marburg	1		10	
I. B. Strauss, Marburg			10	
Koppel Strauss, Marburg			10	
acob Strausser, Schweinfurt			10 \	
Rechtsanwalt Susmann, Halberstadt			10	
ynagogengemeinde Aurich			20	
Calmud-Thora-Verein, Mosbach			5	
Naphtali Thalmann, Karlsruhe i. B			10	
Heinrich Thannhauser, München			5	
Ch. Teitelbaum, Königsberg i. Pr.			5	
Ludwig Theilheimer, München			10	
G. Tuch, Hamburg			15	
acob Ullmann, Schweinfurt			5	
Bankdirector Julius Ullmer, Nürnberg			20	
1. Wachsner, GrStrehlitz			5	
Or. Wachsner, GrStrehlitz			12	
H. Wachsner, Ratibor			15	
. Wachsner, Ratibor			10	
oseph Wallach, Cöln			5	
. M. Walther, Schlüchtern			5	
Angelo Wassermann, Bamberg			20	
Emil Wassermann, Bamberg			20	
ranz Wassermann, München			20	

	Zum Fo	nds	Jahresbei #	triige
Uebertrag	658	20	20754	66
L. Wechselmann, Kattowitz			10	
Emil Wechsler, Hannover			5	
H. Wechsler, Hannover			5	
Wwe. Dr. Wehl, Berlin			15	
Max Weichmann, Kattowitz			10	
Simon S. Weil, Gailingen			20	
Jacob H. Weiler, Frankfurt a. M.			16	
Leopold Weill, Zürich 20 Fres. =			24	
Hermann Weill Blum, Zürich 30 Fres. = .			15	
M. Weinbergs Nachf., Nürnberg			20	
Gebr. Weiss, Mainz			20	
M. Weissenberg, Zawodje			15	
J. Weissenberg, Zawodje			15	
Rabbiner Dr. Werner, München			20	
Rechtsanw. Dr. Werthauer, Berlin	20			
L. Werthauer, Cassel			20	
S. J. Werthauer, Cassel			20	
Meier Wetterhahn, Rhina			4	
Rabbiner Dr. Weyl, Konitz			10	
Hermann Wiener, Zabrze			20 12	
M. Wiener, Beuthen			10	
Rob. Wiener, Berlin			10	
Siegfr. Wiener, Kattowitz			10	
B. Wienskowitz, Zabrze			20	
Jos. Wiesloch, Frankfurt a. M			10	
Max Wildberg, Cöln			10	
R. Wittenberg, Rawitsch			17	06
A. Wolff & Co., Neudörfel 10 fl. = Herm Wolff, München			20	}
Max Wolff, München			20	
Moritz S. Wolff, Hamburg			20	
Moritz S. Wolff, Hamburg			25.	
Wolff & Co., Antwerpen			20	
N. Wolfsohn, Berlin			20	
Director Wormser, Dinslaken			10	
Max Würzburger, Karlsruhe			15	1
Prof Dr. Zabludowski,			20	
Bermann Zimels, Danzig			10 20	
Rabb. Dr. Zivi, Winzenheim			6	
J. Zolizinsky, Lübeck			15	
Felix Zomber, Hannover			10	
Leopold Zunz, Frankfurt a. M	1 47	1 20	21372	1 72
Uebertrag	g 675	20	1 21012	1 14

	Zum Fon	ids	Jahresbei <i>M</i>	träge
C. Spenden. Baer Adler, Neuhof Baer Adler, Schlüchtern Gemeinde Bentheim durch Rabb. Dr. Löb, Emden M. Bloch, Beuthen L. Glücksmann, Gr. Strehlitz Frau Leopold Hamburger Wwe., Frankfurt a. M. zum Andenken an ihren sel. Gatten Julius Herlitz, Kattowitz Frau Justizrath Dr. Heymann, Berlin Lakob Katzenstein Wehrde	2 3 10 3 3 3 300			träge
Jakob Katzenstein, Wehrda M. Kaufherr, Fulda J. Kreistmann, Königsberg Max Kugelmann, Fulda J. Lichtenstädter, Nürnberg Lehrer Loewenstein, Fulda Samuel Northmann, Gr. Strehlitz Jacob Plaut, Fulda Urias Ratner, Memel Leopold Rosenberg, Gr. Strehlitz J. Samuel, Gr. Strehlitz Gebr. Schiff, Schlüchtern Wolf Schönwald, Gr. Strehlitz Hermann Strauss, London Sussmann Simon, Wehrda	3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3			
Dassidadi Silitoli, Wolfida	425			
D. Stipendien-Conto. Commerzienrath Jacob Israel 5", Berlin. Frau Johann Levy, Berlin, am Jahrzeitstage ihres Gatten	300 200 500 1100			

	Zum F	onds A	Jahresbeiträge M. &		
Uebertrag					
E. Legate.					
Lippmann Bloch, Breslau	100				
Moritz Neufeld Erben, Berlin	1000				
ihren am 14. verstorbenen Gatten	600				
	1700				

Bericht des Bibliothekars.

Der diesjährige Bericht kann mit einer bedeutenden Bereicherung eröffnet werden, die mit dem gefeierten Namen desjenigen Mannes verknüpft ist, dessen Verdienste um das Seminar und seine Lehrziele bereits an anderer Stelle des vorliegenden Berichts hervorgehoben worden sind.

Herr Rabbiner Dr. Salomon Cohn s. A. hat seine Teilnahme an dem Gedeihen der Seminar-Bibliothek auch über seine Lebenszeit hinaus, für alle Zeiten erhalten wollen. Er hat daher in seiner letztwilligen Bestimmung den Hinterbliebenen aufgetragen, seine gesamte Bibliothek, die er während seiner Wirksamkeit sorgfältig sich angelegt hatte, dem Seminar zuzuführen. In dieser aus 1500 Nummern bestehenden Bibliothek sind nicht allein die einzelnen Fächer der rabbinischen Wissenschaft, sondern auch die verschiedenen Zweige der jüdischen und modernen Litteratur in klassischer Auswahl vertreten.

Die Aufstellung und Catalogisirung dieser Bibliothek in den letzten vier Monaten hat u. A. ergeben, dass Wörterbücher, Zeitschriften und viele andere Werke, die sonst nicht ausserhalb der Bibliotheken verliehen werden, jetzt in doppelten Exemplaren vorhanden sind, sodass die Liberalität für das Verleihen solcher Werke nunmehr vergrössert werden kann.

Auch die talmudische und rabbinische Bibliothek, welche unseren Hörern für diese Studien nicht allein für den Hörsal, sondern auch für das Privatstudium zu Hause die erforderlichen Exemplare bieten kann, hat hierin eine wesentliche Bereicherung gewonnen.

Indem wir den Hinterbliebenen für die exacte und schleunige Ausführung der letztwilligen Verfügung des Verewigten besonders danken, dürfen wir hinzufügen, dass mit der Benutzung eines jeden Buches, mit dem Namen des Verewigten versehen, eine dankbare Verehrung für denselben dauernd erhalten werden wird.

Ausserdem haben wir von folgenden, anderen Zuwendungen zu berichten.

Im Austausch der Jahresberichte steht die Seminarbibliothek mit folgenden Instituten:

Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums in Berlin. Mit der wissenschaftlichen Beilage des Dr. Baneth Ed., Maimuni's Neumondberechnung III.

Jüdisch - theologisches Seminar in Breslau. Dr. S. Horowitz, Der Mikrokosmos des Josef ibn Zaddik.

Landesrabbinerschule in Budapest. Prof. Blau, Studien zum althebräischen Buchwesen.

Israelitisch-theologische Lehranstalt in Wien. Prof. Büchler, Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Beth-Din in der Quaderkammer des jerusalem. Tempels.

Deutsch-israelitischer Gemeindebund. Seine Mitteilungen.

Universitäts-Bibliothek in Heidelberg: 1) Prof. Buhl, Römisches Recht und bürgerliches Gesetzbuch; 2) Festrede zur Feier des 50 jährigen Regierungsjubiläums Sr. königl. Hoheit des Grossherzogs Friedrich von Baden.

Stadtbibliothek in Frankfurt a. M., deren Berichte.

Bericht (34) der Religionsschule der Israel. Synagogengemeinde Adass Jisroel in Berlin.

Berichte der Gesellschaft Jear Boock of the Central conference of American Rabbis 1902.

Hebrew Union College: Catalog and Program.

Gesellschaft zur Erforschung jüd. Kunstdenkmäler in Frankf. a. M. Lehrer-Seminar in Köln. Rechenschaftsbericht 1899/1900.

Isr. Präparandenschule in Burgpreppach. Rechenschaftsbericht 1901/2.

Ferner:

Von der Alliance Israélite Universelle in Paris: 1) M. Schwab, Repertoire supplement. 2) M. Bloch, Die Institutionen des Judenthums, II. Theil III. Band. Budapest 1902.

Herr Prof. Barth: Babel und isr. Religionswesen.

- Dr. Blau in Budapest: Magyer Zsido Szemle 1902.
- Rabb. I. Ch. Daiches in Leeds: בית וער לחכמים.
- Lector M. Friedmann in Wien אליהו ווטא וסדר אליהו רבא וסדר אליהו.
- Rabb. Dr. Heppner, Abreisskalender 1903.
- Dr. Hirsch Hildesheimer, Jüdische Presse 1902.
- Albert Katz: 1) Samter, Judenthum und Proselytismus (Vortrag).
  2) Strack, Mischna Schabbath und Aboda Sara.
- Dr. M. Klumel, seine Dissertation, Mischpatim.
- Natan Leyser s. A. in Thorn, Aus dessen Nachlass eine Collection von verschiedenen rabbinischen Werken, durch den Neffen Herrn J. Leiser.

Herr R. Mosse, Allgem. Zeitg. d. Judenthums 1902.

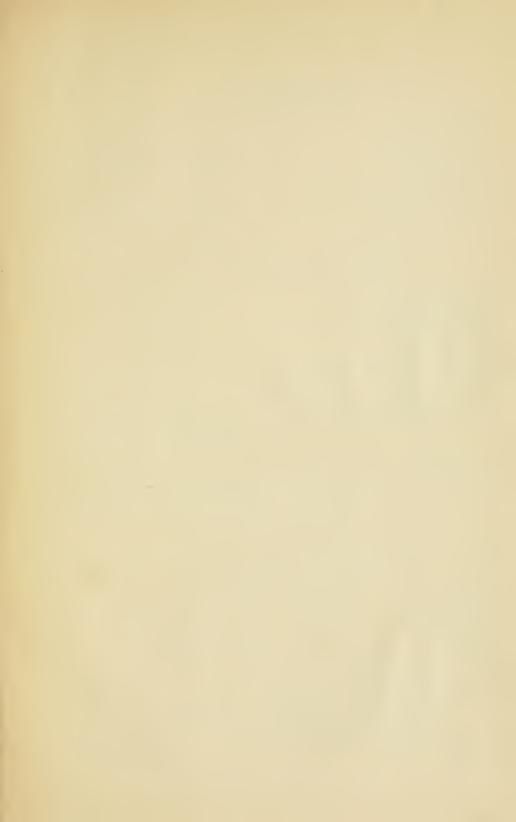
- Rabb. Dr. Norden in Myslowitz: David Deutsch.
- Dr. Nurock, seine Dissertation, Maimunis Commentar zu Kidduschin.
- Dr. J. Plato in Hamburg, seine Schrift, Reflexionen über Bibel u. Babel.
- Dr. H. Pick, seine Dissert.: Talmudische Glossen zu Delitzschs Assyr. Handwörterbuche.
- Rabb. Dr. M. Rahmer in Magdeburg, Die Erklärung des Hieronymus zu den zwölf kleinen Propheten.

Von der Red. des Hamagid in Krakau, המגיד 1902.

Von der Red.: The Jewish Quarterly Review 1902.

Von der Red.: Revue des Etudes juives.

- Dr. Isaak Stein, seine Diss. Die Juden der Schwäbischen Reichstädte.
- M. Stieglitz, dessen Commentar מעילה zu מעילה. Vom Verein für jüdische Geschichte und Litteratur, Jahrbuch 1903. Vom Ungar. Isr. Literatur-Verein: Evkönyr 1903; 2) Szentirás III.

	M.	4
A. Einnahmen.		
1) Legate-Conto 2) Spenden-Conto 3) Beitrags-Conto 4) Zinsen-Conto 5) Fonds-Conto 6) Stipendien-Conto incl. Zinsen a. Stipendien-Fonds 7) Hausertrags-Conto	1700 425 21372 10103 678 3242 5512 43035	72 94 20 96 27
B. Ausgaben. 1) Bibliothek-Conto	43123	7-4
Mehr-Ausgabe	88	65
Ferner: Abschreibung auf Seminar-Grundstück Gipsstr. 12a . Minder-Einnahme	2450 2538	<u>-</u>

Stand am 1. Januar 1902.

J	maus-C	онио .								MIK.	2124	10U.—		
2)	Effecte	n-Conto								**	2860	27.83		
3)	Bank-C	authabe	n							**	144	47.95		
E)	Cassa-	Conto								22	13	04.22		
_									-		-	30.00		
	ab a)	Dem Sti	ipend	lien-						W	011	00,00		
		Fonds				c. 6	122	27.	45					
		Dem Wi												
	, 1	Waisenf	onds	geh	. 33		947	9.7	78	27	707	07.23		
													Mk.	443522.77
		Minder-	Einn	ahm	.e a	us	der	n .	Jah	re 19	02.		22	2538.65
													Mk.	440984.12

Bilanz

am 1. Januar 1903.

1) Haus-Conto (nach Abschreibung von M. 2450)	Mk.	210000.—
2) Effecten-Conto	27	286033.33
3) Bank-Guthaben	>>	18176.31
4) Cassa-Conto	29	4813.50
_	Mk.	519023.14
ab a) Dem Stipendien-Fonds gehörige . Mk. 61227.45	)	
b) Dem Wittwen- u. Waisenfonds geh. " 9811.57	7	
c) Asservaten-Conto	-	
	"	78039.02
	Mk.	440984.12

Effecten-Bestand am 31. December 1902

ninterlegt be	el der Reichsbank	
		Mark
Dep. Sch. 1010172	3 ½ % Preuss. Staats-Anleihe	144000
3 5	, , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	27100
5	3 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ Ostpreuss. Pfandbriefe	4500
6	4 % Hamburger Staats-Rente	4000
7	2 ½ % Stuhlweissenburg Raab-Grazer	
	Prämien-Anleihe	3300
8	3 % Livorneser EisenbOblig. Frcs. 500 =	400
180	3 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ Deutsche Reichs-Anleihe	5000
$\frac{1}{2}$	" Berliner Stadt-Anleihe	21900
2	" Preuss. Staats-Anleihe	17000
1075861		20200
1027420	,, Berliner Stadt-Anleihe	22200
		269600
		200000

hinterlegt bei der Deutschen Bank, Berlin

Depôt No.	6877	3 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ Berliner Stadt-Anleihe Mk. 4 ⁰ / ₀ Obligation der MoskKiew	10000
		• •	
		Woron. EisenbGes. ,,	1000
		3 ½ % Berliner Stadt-Anleihe ,	10000

21000 290600

Ferner:

- 1 Mailander 10 Lire-Loos (Depôt 6877)
- 1 Neuchâteler 10 Frcs.-Loos
- 2 Oestr. 100 Fl.-Loose
- 1 Ungar, 100 Fl.-Loos
- 11 Raab-Grazer Anrecht-Scheine
  - 2 Oldenburger 40 Thaler-Loose.

Obige Rechnung, sowie der Baar- und Effecten-Bestand ist von der Revisions-Commission revidiert und richtig befunden worden.

Die Revisons-Commission:

Siegmund Haarburger.

Robert Wiener.

BERLIN, 29. März 1903 (1. Nissan 5663).

Das Curatorium.

Hermann Gumpertz-Hamburg, Vorsitzender.

Rabb. Dr. Cohn-Kattowitz O.-S.

Oberrabb, Dr. Feilchenfeld-Posen.

Siegmund Fränkel-München.

Benjamin Hirsch-Halberstadt.

Oberrabb. M. Hirsch-Hamburg. Carl Knoller-Berlin.

S. J. Leszynsky-Berlin

Lazar Mainz-Frankfurt a. M. George Marx-Königsberg i. P.

Der finanzielle Bericht umfasst das Jahr 1902, wohingegen der Bericht des Herrn Rectors für das Studienjahr 1901/02 (5662) erstattet ist.

BM Rabbiner-Seminar, Berlin 496 Jahres-Bericht AlR3 1901/02

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

